

ΤΟ ΔΑΚΤΥΛΙΚΟ ΕΞΑΜΕΤΡΟ ΚΑΙ Η ΟΜΗΡΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ

Πρέπει να στενοχώρησα πολύ τον σεβαστό μου κ. 'Ι. Θ. Κακριδή με την παρέμβαση για το δακτυλικό εξάμετρο, όπως την είχα διατυπώσει στην βιβλιοκρισία μου για την έκδοση της *Ριμάδας* του Μεγαλέξανδρου από τον David Holton¹, χωρίς αυτό να είναι στις προθέσεις μου, όπως ελπίζω ότι πρέπει να είναι βέβαιος. Στο τελευταίο (1985) βιβλίο του, *Το μήνυμα του Όμηρου*, υπάρχει ένα παρέμβλητο *Παράρτημα*: «Το δακτυλικό εξάμετρο και η όμηρική γλώσσα» (σ. 97-113, σημειώσεις: σ. 148-49), το οποίο μαρτυρεί καθαρά την στενοχώρια του και την όργη του. Στο *Παράρτημα* αυτό απαντά στις απόψεις που εξέθεσα εκεί. Γράφει ο κ. Κακριδής (σ. 97): «'Ο κ. Τσοπανάκης κατηγορεί άπροσχημάτιστα τους 'σοφούς' όμοτέχνους του, δικούς μας και ξένους, όταν διατείνονται πως ό "Όμηρος προσαρμόζει τή γλώσσα του στο δακτυλικό εξάμετρο, επειδή τάχα τό εξάμετρο ήταν ένα μέτρο που δέν ταίριαζε στην ελληνική γλώσσα, γιατί αυτό αποτελούνταν από δακτύλους και σπονδείους, και δέν υπήρχαν τόσες σπονδειακές ή δακτυλικές λέξεις στα άρχαία ελληνικά' κι επομένως ό ποιητής τέντωνε τις λέξεις και τις έκαμνε ό,τι ήθελε. Τί γλώσσα και τί ποίηση θά έβγαινε από αυτήν την κακοποίηση, ποιός άλλος ποιητής έφάρμοσε αυτήν την μέθοδο, πώς ήταν δυνατό από τέτοια μέσα να βγή τέτοιο αποτέλεσμα...», με συνέχιση του παραθέματος από τό δικό μου κείμενο ως την σ. 98 του βιβλίου του και έως την φράση: «ώστε να μη χρειάζεται κακοποίηση τής γλώσσας».

Και συνεχίζει ό κ. Κακριδής: «'Υστερα από τόσες κατηγορίες (άποσπασματική θεώρηση περίπλοκων προβλημάτων, άνεδαφικές ιδέες, παραλογισμοί), τό να χαρακτηρίζονται οι όπαδοί τέτοιας λογής θεωριών σοφοί, ήχει σαν βαριά είρωνεία. 'Όπωσδήποτε, επειδή για τή μεγάλη επίδραση του εξάμετρου επάνω στη γλώσσα του Όμηρου έχει γράψει ό συγγραφέας του βιβλίου αυτού (δηλ. ό κ. Κακριδής), ό πρώτος, όσο ξέρω, και ό μόνος από τους "Έλληνες μετρικούς, δέν μπορεί λοιπόν παρά και οι δικές του γνώμες να έλέγχονται στο δημοσίευμα του κ. Τσοπανάκη, ως του δοθεί ή άδεια (του κ. Κακριδή) να απαντήσει». Και αυτό γίνεται στην συνέχεια.

'Ο κ. Κακριδής είχε πράγματι υιοθετήσει τις απόψεις προηγούμενων έρευνη-

1. *Έλληνικά* 32 (1980) 142 κ.έ.

τῶν, ὅπως τὸ τονίζει στὴν σ. 99: «ἡ θεωρία γιὰ τὴν μεγάλη ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ὁ ἐξάμετρος δὲν ξεκίνησε ἀπὸ μᾶς. Ἐμεῖς δὲν κάναμε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ συγκεντρώσουμε τὰ συμπεράσματα... τοῦ W. Schultze (στὶς περίφημες *Quaestiones epicae*, 1892), τοῦ K. Meister (*Die homerische Kunstsprache* 1921), τοῦ K. Witte (*Zur homerischen Sprache...* 1972) καὶ τοῦ P. Chantraine (*Grammaire homérique* 1942). Ὁ Γάλλος γλωσσολόγος ἀφιερώνει (σ. 94-112) εἰδικὸ κεφάλαιο μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *L'adaptation des mots au mètre*, γιατί, ὅπως τονίζει (σ. 94 κ.έ.), ἡ ἄρνηση τοῦ ἐξαμέτρου νὰ δεχτεῖ λέξεις μὲ ρυθμὸ κρητικὸ καὶ πολύβραχη εἶχε γιὰ τὴν ποιητικὴ γλώσσα (τοῦ Ὀμήρου) βαριές συνέπειες. Πολλοὶ τύποι, ὅπως *ἡμέρης*, *πυθνανώμεθα* δὲν μποροῦν μὲ κανένα τρόπο νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸν ἐξάμετρο».

Ὁ κ. Κακριδῆς ἀναγνωρίζει (σ. 98-99) ὡς σωστὴ τὴν ἀποψή μου πῶς ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλώσσα εἶχε πολλὲς δυνατότητες νὰ σχηματίζη δακτύλους καὶ σπονδαίους «συνδυάζοντας ὀλιγοσύλλαβες λέξεις καὶ χρησιμοποιώντας ἀρχικὲς ἢ τελικὲς συλλαβὲς ἀπὸ τὶς γειτονικὲς λέξεις», τονίζει ὅμως ὅτι ὁ ἴδιος ἀναφέρεται στὶς περιπτώσεις ποὺ «ὁ ἀταίριαστος ρυθμὸς (πολύβραχης, κρητικὸς, ἀντίσπαστος...) βρίσκεται μέσα σὲ μιᾶς λέξης τὸ σῶμα: *ὀλόμενος, ἐτελέετο, - ὀκνέω, ἠγνόησεν, Ἀσκληπιοῦ, Ἀφροδίτη, Ἀπόλλωνος, ἀνηρότερον*. Ἐδῶ δὲν μποροῦν νὰ μᾶς βοηθήσουν οὔτε οἱ ὀλιγοσύλλαβες οὔτε οἱ γειτονικὲς λέξεις. Μετρικὴ ἀνάγκη ἐπιβάλλει συχνὰ στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς λέξης, ποὺ ἀλλιῶτικα δὲν θὰ χωροῦσε στὸν ἐξάμετρο, τὴν ἔχταση. Πιὸ καθαρά δὲν μπορούσαμε νὰ ἐκφραστοῦμε πῶς ἔγινε ἡ παρεξήγηση;» (μὲ παραπομπὴ στὸ πολυγραφημένο τεῦχος τοῦ ἴδιου: *Τὸ δακτυλικὸ ἐξάμετρο*, Θεσσαλονίκη 1948, σελίδες 16).

Ὁ κ. Κακριδῆς ἔχει δίκαιο ποὺ μὲ ἐλέγχει ὅτι περιλαμβάνω καὶ ἐκεῖνον «μέσα στοὺς δικούς μας καὶ ξένους σοφούς», δὲν ἔχει δίκαιο ὅμως ὅταν λέη ὅτι «αὐτὸ ἤχει σὰν βαριά εἰρωνεία», γιατί νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι κανένας σοφός, χωρὶς βέβαια νὰ εἶναι καὶ ἀλάθητος. Δὲν πρόκειται ὅμως γι' αὐτό. Δὲν ἦταν καθόλου στὶς προθέσεις μου νὰ περιλάβω καὶ τὸν κ. Κακριδῆ σ' αὐτὴν τὴν κρίση. Κυρίως γιατί, ὅπως λέει καὶ ὁ ἴδιος, «αὐτὴ ἡ θεωρία δὲν ξεκίνησε» ἀπὸ τὸν κ. Κακριδῆ (σ. 99), ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀναγνωρίζει ὅτι δὲν ἔκαμε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ συγκεντρώσῃ τὰ συμπεράσματα αὐτῶν ποὺ ἀναφέραμε πρωτύτερα. Γιὰ μένα εἶχε κάποιαν σημασία ὅτι τὶς ἀπόψεις αὐτὲς τὶς διατύπωσε πράγματι στὸ πολυγραφημένο τεῦχος ποὺ ἀναφέραμε, καὶ τὶς δίδασκε καὶ τὶς ἐξέταζε, δὲν τὶς εἶδα ὅμως ποτὲ τυπωμένες ὀριστικά, καὶ γι' αὐτὸ δὲν κατέγραψα τὸ τεῦχος αὐτὸ στὴν βιβλιογραφία τοῦ βιβλίου μου *Homeric Researches: From the Prosodic Irregularity to the Construction of the Verse*, Thessalonike 1983 (Παράρτημα ἀρ. 41 τῆς *ΕΕΦΣΠΘ*). Ὁ κ. Κακριδῆς στὴν τελευταία παράγραφο τοῦ κειμένου ποὺ ἀφορᾷ τὶς ἀπόψεις μου (σ. 112-113) ἀναφέρει ὅτι ἔλαβε αὐτὸ τὸ βιβλίο, δηλώνει ὅμως ὅτι «λυπᾶμαι ποὺ τὰ χρόνια μου δὲν ἀφήνουν νὰ μελετήσω ἓνα ἔργο πυκνοτυπωμένο... Ἔτσι δὲν μπορῶ νὰ βγάλω κρίση».

Δὲν εἶναι δική μου δουλειὰ νὰ διατυπώσω τὴν ἀποψη ὅτι, ἀφοῦ στὸ ἐπίμαχο κείμενο ποῦ τόσο τὸν πείραξε γινόταν λόγος ὅτι ἡ ἀπόδειξη θὰ ἀκολουθοῦσε μὲ τὸ βιβλίον ποῦ μνημονεύσαμε, θὰ ἦταν ἐνδεχομένως προτιμότερο νὰ παραμερισθῆ ἡ ὀργισμένη ἀπάντηση ἢ νὰ ἀναβληθῆ κάπως· ἕνα φυλλομέτρημα τοῦ βιβλίου μου ἢ ἔστω καὶ ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων θὰ μπορούσε νὰ τὸν κατευθύνῃ πρὸς τὴν σωστὴ ἀποψη. Γιατί, πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι στὰ ἀποσιωπητικὰ τοῦ πραγματικὰ μακροῦ παραθέματος ἀπὸ τὴν βιβλιοκρισία μου γιὰ τὴν *Ριμάδα*², ποῦ ἕνα μέρος του παραθέσαμε στὴν ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου —καὶ ὁ κ. Κακριδῆς τὸ παραθέτει στὴν ἀρχὴ τοῦ δικοῦ του, σ. 97-98— παραλείφθηκε (ἀπὸ τὸν κ. Κακριδῆ) μιὰ δική μου παράγραφος ποῦ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία τῶν ἀπόψεών μου, καὶ ἡ ὁποία ἔλεγε τὰ ἑξῆς: « Ἐλπίζω ὅτι σύντομα θὰ δημοσιευθοῦν τὰ πορίσματα μακροχρόνιας μελέτης μου, στὴν ὁποία προσπαθῶ νὰ ἀποδείξω ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν στηρίζονται στὰ πράγματα»³ [ὑπογραμμίζω]. Πρέπει ὁμως νὰ προσθέσω ὅτι ἀπὸ ὄλους τοὺς κλασσικοὺς φιλολόγους στὴν Ἑλλάδα, ὁ κ. Κακριδῆς θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ὁ πιὸ ἀρμόδιος νὰ ἐκτιμῆσῃ κατὰ πόσο οἱ ἀπόψεις μου αὐτὲς εἶναι πραγματικὰ δικαιολογημένες, καὶ λυποῦμαι ποῦ ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ἀδυναμία («τὰ χρόνια μου δὲν ἀφήνουν νὰ μελετήσω ἕνα ἔργο πυκνοτυπωμένο μὲ πάνω ἀπὸ 300 σελίδες γεμάτο σύμβολα...» κλπ.). Γι' αὐτὸ θὰ προσπαθῆσω ἐδῶ νὰ ἐκθέσω τίς βασικὲς σκέψεις καὶ τὰ ἀντικειμενικὰ γεγονότα ἐπάνω στὰ ὁποῖα στηρίχθηκε ἡ ἐκ μέρους μου ἀπόρριψη τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἀμφίβολη τεχνητότητα —ὄχι βέβαια τὴν ἀναμφισβήτητη τεχνικότητα— τῆς ὁμηρικῆς γλώσσας.

α) Εἶναι σωστὸ ὅτι μερικοὶ μετρικοὶ τύποι ἀποκλείονται ἀπὸ τὸν ἐξάμετρο, γιατί δὲν ταιριάζουν σ' αὐτόν, ὅπως εἶναι ἐπίσης σωστὸ ὅτι ἄλλοι μετρικοὶ τύποι δὲν ταιριάζουν στὸν ἰαμβικὸ τρίμετρο⁴ ἢ τετράμετρο, κλπ., χωρὶς νὰ φταίῃ σ' αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ἐκεῖνος ποῦ ἐπιχειρεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀκατάλληλους προσωδιακοὺς τύπους λέξεων σὲ ἀκατάλληλα γι' αὐτοὺς τοὺς τύπους μέτρα. Εἶναι ὁμως ἐξίσου σωστὸ ὅτι οἱ ἀκατάλληλοι μετρικοὶ τύποι δὲν βρίσκονται πάντα μέσα στὶς λέξεις, ἀλλὰ ἢ τίς καλύπτουν ὀλόκληρες ἢ βρίσκονται στὸ τέλος ἢ τὴν ἀρχὴ πολυσύλλαβων λέξεων. Αὐτὸ φαίνεται καὶ στὶς λέξεις τοῦ δείγματος ποῦ μνημονεύει ὁ κ. Κακριδῆς καὶ ποῦ τίς παραθέσαμε προηγουμένως.

β) Εἶναι σωστὸ ὅτι σὲ μερικές λέξεις ποῦ ἀνήκουν σὲ ὀρισμένους μετρικοὺς

2. Ὁ τίτλος τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι «Φιλολογικὲς παρατηρήσεις στὴν Ἰλιάδα» (Ἰλιάδα). Τὸ παράθεμα εἶναι ἀπὸ τὴν § 4, σ. 144-45.

3. Αὐτὸ ἐπιχειρεῖται στὰ κεφάλαια VII-X, μὲ τοὺς ἀντίστοιχους τίτλους: *Die homerische Kunstsprache* (ποῦ εἶναι ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ K. Meister, ποῦ μνημόνευσε ὁ κ. Κακριδῆς), *Metrical Lengthening. An Expanded Use of F in Homer, Analogical-Pareymological influences*, σ. 64-118.

4. Βλ. *Homeric Researches* σ. 66, σημ. 8, γιὰ τὸ ἰαμβικὸ μέτρο.

τύπους (κρητικόν -υ-, πολύβραχυν ἢ προκελευσματικόν υυυυ) παρατηροῦμε φωνητικές ἀλλοιώσεις (ὀκνέω/ὀκνείω, ἠγγνόησεν/ἠγγνοίησεν, ἐτελέετο/ἐτελείετο, κ.ἄ.), οἱ ὁποῖες εἶναι φανερό ὅτι ὀφείλονται στὴν ἐπιθυμία τοῦ ποιητῆ νὰ δημιουργήσῃ ἐκείνην τὴν στιγμή σπονδαίους ἢ δακτύλους, κανένας ὅμως δὲν μπόρεσε νὰ ἀποδείξῃ πειστικά ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ ἀλλοιώσεις εἶναι γλωσσικά ἀδικοιολόγητες. Εἴμαστε τόσο ἀλαζονικά βέβαιοι ὅτι ξέρουμε πολὺ καλά τις γλωσσικὲς συνθῆκες τῆς ὀμηρικῆς γλώσσας καὶ τῆς ὀμηρικῆς ἐποχῆς, ὅταν καλὰ καλὰ δὲν ξέρουμε κἂν τὴν φύση, τὴν λειτουργία καὶ τις μετρικὲς ἐπιδράσεις τοῦ δίγαμμα στὴν ὀμηρικὴ διάλεκτο. Σημειῶνω τὴν ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποία ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ συλλαβὲς wo-no στὶς πινακίδες τῆς Πύλου⁵ ἀντιστοιχοῦν σέ, καὶ διαβάζονται ὡς, οἶνος, ἐνῶ γι' αὐτὴν τὴν λέξη ἔπρεπε ἀναμφισβήτητα νὰ περιμένουμε wi-no (πρβ. vinum, vicus - οἶκος, κ.ἄ.)⁶.

γ) Τὸ πιὸ λογικὸ λοιπὸν θὰ ἦταν νὰ ἐρευνήσουμε μήπως δὲν ὑπάρχει βιασμός τῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν "Ὀμηρο ἀλλὰ δυνατότητες ἔκτασης ὀρισμένων συλλαβῶν, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἢ μέσα στὰ πλαίσια τῆς μουσικῆς ἀπαγγελίας ἢ τοῦ τραγουδιοῦ, ὅποτε ὁ βιασμός ἀφορᾷ τὴν προσωδία, δηλ. τὴν μουσική, καὶ ὄχι τὴν γλώσσα. Καὶ νὰ διερευνήσουμε ἐπίσης μήπως δὲν ἦταν καθόλου δύσκολο νὰ ταιριάζῃ καὶ ὁ ἐξάμετρος στὴν ἐπικὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς, ὅπως ταίριαζε καὶ τὸ ἰαμβικὸ μέτρο καὶ τὸ τροχαϊκὸ καὶ τὸ ἀναπαιστικὸ καὶ τὰ λογαοιδικά, καὶ γιὰ ποιους λόγους. Καὶ αὐτὸ ἦταν ποῦ ἐπιχειρήσαμε ἐμεῖς μὲ τὴν μελέτη τῆς προσωδίας τῶν μετρικῶν τύπων ποῦ εἶναι κατάλληλοι ἢ λιγότερο κατάλληλοι γιὰ τὸν ἐξάμετρο, καὶ τῶν ποικίλων συνδυασμῶν τῶν μονοσύλλαβων ἕως καὶ τετρασύλλαβων λέξεων, οἱ ὁποῖοι, μὲ τὴν πλούσια παροχὴ βραχειῶν καὶ μακρῶν συλλαβῶν, διευκόλυναν τὸν ποιητὴ στὴν ἄνετη σύνθεση σπονδαίων καὶ δακτύλων.

δ) Καὶ στὰ δυὸ σημεία, ἰδιαίτερα στὸ δεύτερο, ὑπῆρχε ἀξιόλογη προεργασία ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους μουσικούς καὶ μετρικούς, ἀπὸ τὴν ὁποία βέβαια μᾶς σώθηκαν ἐλάχιστα. Εἶναι ἀρκετὸ νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ *Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων* τοῦ Ἡφαιστίωνα (2. αἰ. μ.Χ.), ποῦ μᾶς σώθηκε, ἀποτελεῖται ἀπὸ 1 βιβλίον, ἐνῶ ξεκίνησε ἀπὸ 48, περιορίστηκε σὲ 11, ὕστερα σὲ 3, καὶ τελικὰ στὸ ἓνα ποῦ ἔφτασε ὡς ἐμᾶς⁷. Τὰ διάφορα σχόλια προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τις προηγούμενες φάσεις.

ε) Σύμφωνα μὲ τοὺς προσωδιακοὺς κανόνες τοῦ ἐξαμέτρου, ἡ τελευταία μακρὰ ἀνοιχτὴ συλλαβὴ κάθε λέξης καὶ ἡ ἀνοιχτὴ ἢ κλειστὴ (μὲ ἀπλὸ σύμφωνο)

5. Βλ. M. Ventris - J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1956, 348 (καὶ 412).

6. Βλ. σχετικὰ: *Ἑλληνικά* 18, 1964, σ. 184· τῶρα: *Συμβολὲς στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 1983, II, 303.

7. Βλ. *Scriptores Metrici Graeci*, ed. R. Westphal, Λειψία 1866, 1, 88.

βραχεῖα λήγουσα μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ θέσει βραχείαν ἢ πρώτη, ἂν ἀκολουθῆ λέξη ποὺ ἀρχίζει μὲ φωνῆεν, καὶ σὲ θέσει μακράν ἢ δεύτερη, ἂν ἀκολουθῆ λέξη ποὺ ἀρχίζει μὲ δύο σύμφωνα (γιὰ τὴν ἀνοιχτὴ βραχεῖα λήγουσα) ἢ μὲ ἓνα μόνο (γιὰ τὴν κλειστὴ)· π.χ. στὸν στίχο α 2 τῆς *Ὀδύσειας*, *πλάγχθη ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν*, τὸ *η* τοῦ *πλάγχθη* ἔγινε θέσει βραχύ, ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ φωνῆεν, ἐνῶ τὸ *ει* τοῦ *ἐπεὶ* διατηρεῖ τὴν μακρότητά του, ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ σύμφωνα· ἀντίθετα, τὸ *-ρον* τοῦ *πτολίεθρον* ἔγινε θέσει μακρό, γιατί ἡ συλλαβὴ *-ρον* εἶναι κλειστὴ καὶ ἀκολουθεῖ ἀρχικὸ σύμφωνα, ὅπως εἶναι θέσει μακρὲς καὶ οἱ συλλαβὲς μὲ *ε* (οἱ παραλήγουσες στὸ *πτολίεθρον* καὶ στὸ *ἔπερσεν*). Παράλληλα, στὸν στίχ. α 15 ἢ ἀνοιχτὴ λήγουσα τοῦ *σπέσσι* ἔγινε ἐπίσης θέσει μακρά, γιατί ἀκολουθεῖ λέξη μὲ δύο ἀρχικά σύμφωνα (ἐν *σπέσσι* *γλαφυροῖσι*).

ς') Αὕτὴ βέβαια εἶναι ἡ πρώτη στοιχειώδης προσωδιακὴ γνώση ποὺ μαθαίνουμε γιὰ τὸν ἐξάμετρο. Τὸ περιεργό ὅμως εἶναι ὅτι αὕτὴ ἀκριβῶς ἢ προσωδιακὴ-μουσικὴ δυνατότητα δημιουργοῦσε πολλὰ διευκολύνσεις γιὰ τὴν σύνθεση τοῦ ἐξάμετρου, τίς ὁποῖες πρέπει νὰ ἀπαριθμήσουμε, γιατί μόνο ἔτσι θὰ φανῆ σὲ πόσο ἀδύναμες προϋποθέσεις στηρίχθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ὁ ἐξάμετρος δὲν διευκολυνόταν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, καὶ ὅτι αὕτὴ ἦταν ἀνάγκη νὰ διαστρέφεται γιὰ νὰ προσαρμοσθῆ σ' αὐτόν, ἐνῶ τὸ πιὸ φυσικὸ θὰ ἦταν ἡ γλῶσσα νὰ ἀναζητήσῃ ἓνα πιὸ ταιριαστὸ σ' αὐτὴν μέτρο. Καὶ ἀντίστροφα, ὅτι γιὰ νὰ ἔχη χρησιμοποιηθῆ αὐτὸ τὸ μέτρο, θὰ πρέπει νὰ ἦταν κατάλληλο γι' αὐτὴν, ὅπως ἦταν κατάλληλα καὶ τὰ ἄλλα ποὺ ὀνοματίσαμε.

Ἐντὶ λοιπὸν νὰ ἐξετασθοῦν οἱ δυνατότητες ποὺ οἱ διάφοροι μετρικοὶ τύποι, μὲ τίς προσωδιακὰς διευκολύνσεις ποὺ εἴπαμε πρόσφεραν στὸν ἐπικὸ ποιητὴ, νὰ ταξινομηθοῦν καὶ οἱ διάφορες δυσκολίες ποὺ σημειώνονταν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν λέξεων σὲ κατηγορίες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ βροῦν φωνητικὰς, δηλ. γραμματικὰς, ἐρμηνεῖες, καὶ σὲ κατηγορίες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ δικαιολογηθοῦν μουσικά, δηλ. ἀπὸ τὸ τραγούδι τοῦ ἀοιδοῦ — ὥστε νὰ μείνουν ὅσες ἐνδεχομένως δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἐνταχθοῦν στὶς προηγούμενες—, οἱ Γερμανοὶ κυρίως φιλόλογοι καὶ ὁ Meillet καὶ ἄλλοι κατέληξαν στὸ πιὸ ἀπίθανο συμπέρασμα: ὁ ἐξάμετρος δὲν ἦταν κατάλληλο μέτρο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς, καὶ γι' αὐτὸ αὕτὴ ἔπρεπε ἀρκετὰ συχνὰ νὰ τεντώνεται στὸ κρεβάτι τοῦ Προκρούστη.

ζ') Ἡ ἄποψη ὅμως αὕτὴ ἀντιστρατεύεται τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν κοινὴ λογικὴ. Ποιὸς ποιητῆς θὰ ξεκινοῦσε, ἢ ξεκίνησε ποτέ, νὰ χρησιμοποιήσῃ μέτρο ποὺ δὲν ἦταν εὐκόλο γιὰ τὴν γλῶσσα του — τοῦ ποιητῆ—, ποιὸς τὸν ὑποχρέωνε γι' αὐτό, καὶ ποιά ποίηση θὰ ἔβγαине ἀπὸ ἓνα μέτρο ποὺ δὲν ἦταν κατάλληλο γιὰ τὴν γλῶσσα ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ ποιητῆς; Καὶ ὅτι παράλληλες δυσκολίες θὰ ἔπρεπε νὰ περιμένονται καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα μέτρα, γιατί, καθὼς θὰ δοῦμε, ὅλα τὰ μέτρα στηρίζονται περισσότερο σὲ ὀρισμένους μετρικοὺς τύπους, ἐνῶ παράλληλα ἀποκλείουν ἄλλους. Στὴν ἐργασία μου ἔχω κατατάξει τοὺς μετρικοὺς τύπους τῶν μονο- ἕως τετρασύλλαβων λέξεων, σχετικὰ μὲ τὴν προσαρμοστικότητά τους στὸν

εξάμετρο και με την εύκολία ή δυσκολία χρήσης τους.

η) Αν προσέξουμε π.χ. τις λέξεις κρητικού ρυθμού που παραθέτει δειγματοληπτικά ο κ. Κακριδής, όπως είναι το *όκνέω*, το *Ἀσκληπιού* (στις τρεις τελευταίες συλλαβές), και άλλες πολλές, θα προσέξουμε ότι και οι δύο θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σαν δάκτυλοι με βράχυνση της τελευταίας μακρᾶς συλλαβῆς, σύμφωνα με όσα είπαμε παραπάνω, τοποθετώντας δηλ. μιαν ακόλουθη λέξη με αρχικό φωνῆεν, κάτι που ούτε δύσκολο ήταν ούτε θα γινόταν για πρώτη φορά. Και γι' αυτά τα φαινόμενα κάμαμε στατιστικές, πολύ διαφωτιστικές. Ὁ ποιητής όμως δεν το έκαμε αυτό για το *όκνέω*, γιατί ἴσως δεν τὸν βόλευε ἐκείνην τὴν στιγμή, ὄχι γιατί δεν μπορούσε, και τὸ έκαμε *όκνείω*, γιατί προφανῶς τὸν βόλευε ἐκείνην τὴν στιγμή, και μπορούσε να τὸ κάμη φωνητικά για κάποιον λόγο που ἔμεις ἀκόμα δεν ξέρουμε. Χρησιμοποίησε όμως δακτυλικά τὸν παρατατικό *ώκνεον* (Υ 155), γιατί τὸν βόλευε ἐκείνην τὴν στιγμή. Σημειώνουμε ότι και τὸ *όκνείω* και τὸ *ώκνεον* είναι οἱ μοναδικοὶ τύποι τοῦ ρήματος στὸν Ὅμηρο και οἱ δύο «ἅπαξ εἰρημένοι». Τὸ *Ἀσκληπιού* όμως, ἀπὸ τις τρεις φορές που τὸ συναντοῦμε στὸν Ὅμηρο (B731, Δ104, Λ318), μόνο στὴν δεύτερη χρησιμοποιεῖται *ἀνώμαλα* —για μᾶς, βέβαια—, με ἔκταση δηλ. τοῦ ι, ἐνῶ στις ἄλλες δύο, με πρόταξη μιᾶς μακρᾶς συλλαβῆς ἡ λέξη καταλήγει σὲ δάκτυλον: *βαῖν' Ἀσκληπιού υἱός, - φῶτ' Ἀσκληπιού υἱόν*.

θ) Παραλείποντας τοὺς ἔξι προσωδιακοὺς τύπους τῶν μονοσύλλαβων και δισύλλαβων λέξεων (υ, -, υυ, υ-, -υ, --), που δεν ἔχουν δυσκολίες ἔνταξης και προσαρμογῆς στὸν ἐξάμετρο, ἀφοῦ μπορούν να χρησιμοποιηθοῦν ὅπως εἶναι, ἢ να βραχύνουν τὴν τελικὴ μακρὰ συλλαβὴ και να ἔκτεινουν τὴν τελικὴ βραχεῖα και να ἐκθλίψουν ἀκόμα τὴν τελικὴ βραχεῖα, εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ἀπὸ τοὺς ὄχτῳ προσωδιακοὺς τύπους τῶν τρισύλλαβων λέξεων (υυυ, υυ-, υ-υ, -υυ, ---, --υ, -υ-, υ--), μόνο ὁ τρίβραχος και ὁ κρητικὸς δεν μπορούν να χρησιμοποιηθοῦν με τὴν ἀρχικὴ προσωδιακὴ τους μορφή, μπορούν όμως, σύμφωνα με τοὺς προσωδιακοὺς κανόνες που μνημονεύσαμε παραπάνω, να καταστήσουν θέσει μακρὰν τὴν τελικὴ συλλαβὴ του ὁ ἕνας, και θέσει βραχεῖαν τὴν λήγουσά του ὁ ἄλλος. Και βέβαια να τις ἐκθλίψουν κιόλας, ὅπως και ὄλες τις ἄλλες, με τις κατάλληλες προϋποθέσεις. Και πραγματικά υπάρχουν 121 τριβράχεις τύποι στοὺς 1000 στίχους τοῦ E 1-909 + Z 1-91, τοὺς ὁποίους ἀποδελτιώσαμε για τὴν ἐργασία που μνημονεύσαμε, οἱ ὁποῖοι τύποι χρησιμοποιοῦνται κανονικά σαν ἀνάπαιστοι (υυ-), και 28 τύποι κρητικῶ ρυθμοῦ με ἀνοιχτὴν τελικὴ συλλαβὴ, που ἔγιναν δάκτυλοι (-υυ)⁸. Δεν εἶχα ὑπολογίσει τότε τοὺς τριβράχεις τύπους που

8. Σύμφωνα με τοὺς πίνακες τῆς σ. 17 τῶν *Homeric Researches*. Ἀπὸ μιαν πρόχειρη καταγραφή σημειώνω: E 81 *φασγάνω*, 117 *δηῖω*, 173, 246, 248 *εἴχεται*, 185 *μαίνεται*, 203 *ἔδμεναι*, 209 *πασσάλου*, 218 *ἔσσειται*, 222 *Τρώοι*, 361 *ἄχθομαι*, 390 *Ἐρμέα*, 397 *ἐν Πύλῳ*, 446, 460 *Περγάμῳ*, 472 *οἴχεται*, 481 *ἔλδεται*, 592 *καρτεραί*, 726 *ἀργύρου*, 749, 769 *οὐρανοῦ*, 864 *κῆδεαι*, Z 55 *κῆδεαι*, 69 *μυμέντω*.

ἔγιναν δάκτυλοι (υ υ υ) οὔτε τοὺς κρητικούς πού ἔγιναν μολοσσοὶ (-υ-), γιατί δὲν μὲ ἐνδιέφεραν τότε. Τώρα ὅμως πού οἱ ἀντιρρήσεις ξεκινοῦν ἀπὸ αὐτούς, ἡ σχετικὴ ἐπισκόπηση δίνει τοὺς ἐξῆς ἀντίστοιχους ἀριθμούς: *μόνο τέσσερις τριβράχεις* ἔγιναν δάκτυλοι (E 52 *οὔρεσιν*, 293 *νεάτον*⁹, 370 *γούνασι*, 523 *ἄνερεις*), *καὶ δύο κρητικοὶ* ἔγιναν μολοσσοὶ (E 258 *ἡμέων*¹⁰, 856 *χαλκείω*). Στὴν πρώτη κατηγορία μποροῦμε νὰ κατατάξουμε καὶ τὸ *εἰροπόκοις* (E 137), παράλληλο πρὸς τὸ *εἰροπόκων* ι 443) καὶ *εἰροκόμω* (Γ 387)¹¹.

ι) Ἀπὸ τοὺς τετρασύλλαβους τύπους, πού εἶναι δεκαἕξι (υυυυ, υυυ-, υυ-υ, υ-υυ, -υυυ, --υυ, -υ-υ, -υυ-, υ-υ-, υυ--, υ--υ, ----, ---υ, --υ-, -υ--, υ--¹²), δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καθόλου ὁ προκελευσματικός (υυυυ), ὁ τέταρτος παίωνας (υυυ-), ὁ β' ἐπίτριτος (-υ--) καὶ ὁ τροχαϊκός (-υ-υ). Οἱ δύο τελευταῖοι τύποι περιέχουν κρητικὸν (-υ-) στὶς τρεῖς πρῶτες συλλαβές, ἐνῶ οἱ δύο προηγούμενοι τρεῖς βραχεῖες πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία. Μὲ ὀρισμένες συνθήκες μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν, α) ὁ πρῶτος παίωνας (-υυυ), β) ὁ ἰαμβικός (υ-υ-), γ) ὁ ἀντίσπαστος (υ--υ), καὶ δ) ὁ τρίτος ἐπίτριτος (--υ-). Οἱ δύο δηλ. τύποι μὲ τὴν βραχεῖα λήγουσα πρέπει νὰ τὴν κάμουν θέσει μακρὰν —ἢ νὰ τὴν ἐκθλίψουν—, καὶ οἱ δύο μὲ τὴν μακρὰ λήγουσα πρέπει νὰ τὴν τρέψουν σὲ βραχεῖα (ἂν εἶναι ἀνοιχτή). Καὶ ἀπὸ τοὺς τέσσερις ὅμως τύπους πού δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν θεωρητικά, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ ποιητὴς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καταφύγει σὲ προσωδιακὲς ἢ φωνητικὲς ρυθμίσεις γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ. Αὐτὸ γίνεται κυρίως μὲ τὸν προκελευσματικὸ (υυυυ) καὶ τὸν τέταρτο παίωνα (υυυ-) σὲ μερικὲς κοινὲς καὶ ἀναπόφευκτες λέξεις (*ἀθάνατος*, *ἀθάνατοι*, *ἀθανάτων*, *ἀκάματον*, *θυγατέρα*, *θυγατέρος*, *θυγατέρες*, *θυγατέρας*, *θυγατέρεσσι*). Στὸν προκελευσματικὸ σημειώνεται μιὰ κανονικὴ, συνήθως, ἔκταση τῆς τελικῆς βραχεῖας συλλαβῆς σὲ θέσει μακρὰν, καὶ παράλληλα μιὰ —προληπτικὴ πιθανῶς— χρῆση τῆς πρώτης βραχεῖας συλλαβῆς ὡς μακρᾶς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν τέταρτο παίωνα, ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη τὴν τελευταία του

9. Ὑπάρχουν ἀκόμα 8 τύποι *νεάτον* στὴν Ἰλιάδα καὶ ἓνας στὴν Ὀδύσεια, *νεάτα* Θ 478, καὶ οἱ ἀναπαιστικοὶ *νεάτη* Λ 712 καὶ *νεάτα* Ι 153, 295.

10. Τὸ *ἡμέων* χρησιμοποιήθηκε σὰν μολοσσὸς δύο φορές στὴν Ἰλιάδα καὶ δύο στὴν Ὀδύσεια, τὸ *ἡμέων* (μὲ συνίζηση = σπονδείος) τρεῖς φορές στὴν Ἰλιάδα καὶ ἕξι στὴν Ὀδύσεια.

11. Μὲ πρῶτο συνθετικὸ τὸ *ἔριον*, πού τὸ συναντοῦμε μὲ τὸν τύπο *εἶριον* Μ 434, *εἶρια* σ 316, χ 423, Γ 388 (μόνο *ἐρίοιο* δ 124).

12. Στὰ Σχόλια στὸ *Ἐγχειρίδιον* τοῦ Ἡφαιστίωνα (κεφ. 3, σ. 128, βλ. σημ. 7) γίνεται λόγος γιὰ τὴν σύνθεση καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν μετρικῶν τύπων: *Ποσοῦνται ταῖων οὔτοι, οἱ τε δισύλλαβοι τέσσαρες, οἱ τρισύλλαβοι ὀκτώ, οἱ τετρασύλλαβοι ἑκατάδεκα, εἰς εἴκοσι ὀκτώ. Καὶ μέχρι μὲν οὖν τούτων οἱ ἀκριβέστατοι τῶν μετρικῶν ἰσῶσι τοὺς πόδας· καὶ εἰ που δὲ εὐρεθῆ ἑντασύλλαβος...* Ἄλλοι δὲ φασὶ τοὺς τετρασύλλαβους προσλαμβάνοντας ἑκατέραν τῶν [δύο] συλλαβῶν (δηλ. τὴν μακρὰ ἢ τὴν βραχεῖα) *πεντασύλλαβους ἀπογεννᾶν τριάκοντα δύο...*

συλλαβή μακράν: E 571 (Z 112, Λ 226) *θυγατέρᾱ* (F)ῆν, Φ 88 *τοῦ δ' ἔχε θυγατέρᾱ Πρίαμος*, E 130, 380, 407 *ἀθάνατοι*, E 186, 360, 442 *ἀθανάτων* (882 *ἀθανάτοισι*), E 186 *εἰλυμένος* (ἀλλὰ *ἐλυσθείς* ω 510, *ἐλύσθη* Ψ 393), E 203 *εἰλομένων* (ὕπενθυμίζουμε καὶ τὸ *εἰροπόκοις* τοῦ E 137, πού μνημονεύσαμε προηγουμένως). Ὁ *ιαμβικός* τύπος *ἐφετμέων* (E 818) μετρίεται τρισύλλαβος (μὲ συνίζηση: υ-υ->υ--), ἐνῶ ὁ ὁμοῖος τύπος *ὄπωρινῶ* (E 5) καὶ *ἀδελφεοῦ* ἐκτείνουν τὸ βραχὺ ἢ ὁ πρῶτος καὶ τὸ ε ψιλὸν ὁ δεύτερος σὲ *ὄπωρινῶ* καὶ *ἀδελφειοῦ* (E 21) ἀντίστοιχα¹³. Ὁ *τροχαϊκός* τύπος *εἰσορόωσαι* ἔγινε *εἰσορόωσαι* (E 418).

ια) Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅμως καὶ ἐδῶ ὅτι καὶ ὁ α' παίωνα (-υυυ), ὁ *ιαμβικός* (υ-υ-), ὁ ἀντίσπαστος (υ--υ), καὶ ὁ γ' ἐπίτριτος (--υ-) χρησιμοποιοῦνταν κυρίως μὲ ἕκταση τῆς τελικῆς βραχείας σὲ θέσει μακράν (αὐτὸ ἄλλωστε ἦταν ὑποχρεωτικὸ γιὰ τὸν α' παίωνα καὶ τὸν ἀντίσπαστο) ἢ μὲ βράχυνση τῆς τελικῆς (ἀνοιχτῆς) μακρᾶς. Ἔτσι, στοὺς 1000 στίχους τοῦ E-Z πού ἐξετάσαμε ὑπάρχουν 63 λέξεις πρωτοπαιωνικοῦ ρυθμοῦ πού γίνονται νόμιμα *χοριαμβικές* (-υυυ), 6 λέξεις τρίτου ἐπιτριτικοῦ τύπου (--υ-), πού γίνονται ἰωνικές ἀπὸ μείζονος (--υυ), 24 ἀντισπαστικές λέξεις πού ἐκτείνουν τὴν τελευταία τους συλλαβὴ καὶ γίνονται πρωτοεπιτριτικές (υ--υ>υ--υ), καὶ τέλος 20 *ιαμβικές* λέξεις πού βραχύνουν τὴν τελευταία συλλαβὴ καὶ γίνονται δευτεροπαιωνικές (υ-υ->υ-υυ).

ιβ) Ἀπὸ τίς πολυσύλλαβες λέξεις πού ἐκτείνουν τὸ φωνῆεν στὸ ἐσωτερικὸ προσθέτουμε ἐδῶ τοὺς τύπους *κατηπίωντο* (E 418), γιὰ νὰ θεραπευθῆ ὁ κρητικὸς¹⁴, καὶ τὸ *ἀκηχεμένη* (E 364), ἀπέναντι στὰ *ἀκαχημένος* (E 24) καὶ *ἀκαχίατο* (E 179). Μπροστὰ σ' αὐτὲς τίς ἀνωμαλίες ἔχουμε κανονικὴ χρῆση 17 πεντασύλλαβων τύπων πρωτοπαιωνικοῦ ρυθμοῦ μὲ μιὰν βραχεία συλλαβὴ στὴν ἀρχὴ (υ-υυυ) καὶ 6 ἑξασύλλαβων μὲ δύο βραχεῖες συλλαβὲς στὴν ἀρχὴ (υυ-υυυ)¹⁵, πού ἔτρεψαν κανονικὰ τὴν τελευταία τους συλλαβὴ σὲ θέσει μακράν, 3 πεντασύλλαβες λέξεις ἀντισπαστικοῦ ρυθμοῦ μὲ μιὰν ἀκόμη βραχεία στὴν ἀρχὴ (υυ--υ), πού ἔτρεψαν κανονικὰ σὲ θέσει μακράν τὴν τελευταία τους συλλαβὴ, καὶ 7 πεντασύλλαβους τύπους *ιαμβικοῦ* ρυθμοῦ μὲ μιὰν βραχεία συλλαβὴ στὴν ἀρχὴ

13. O 137 *ἀδελφοί*, B 409, Z 515 κλπ. *ἀδελφόν*, B 586 κλπ. *ἀδελφεός*.

14. Δὲν συμπεριλαμβάnuμε τὸ *ἡεροειδὲς* E 770, γιὰτὶ τὸ *ἄηρ* χρησιμοποιεῖται μὲ *ᾱ*, ἴσως ἐξαιτίας τοῦ F.

15. Ὁ Eugene O'Neill, Jr. στὴν περισπούδαση μελέτη του <The Localization of Metrical Word-types in the Greek Hexameter>, YCS 8 (1942) 102-176 (βλ. καὶ § ιε', 5, κ.ά.), στὸν πίνακα 20 τῆς σ. 140 δίνει 53 λέξεις αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ 1000 στ. τῆς *Ἰλιάδας* καὶ 51 ἀπὸ ἄλλους τόσους τῆς *Ὀδύσειας*. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ O'Neill δίνει τίς λέξεις ὄχι μὲ τὸν γραμματικὸν τύπον, ἀλλὰ μὲ τὴν μετρικὴ μορφή πού ἀπέκτησαν ἐκεῖ ὅπου τοὺς βρῆκε. Γι' αὐτὸ στοὺς δικούς μας πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τοὺς πεντασύλλαβους τοῦ τύπου υ-υυ-, πού εἶναι 25 (σύνολο 42). Ὁ O'Neill στὸν πίνακα 25 (σ. 148) δίνει μόνο 9, καὶ 6 γιὰ τὸν ἑξασύλλαβο τύπον υυ-υυ-.

(υυ-υυ), πού ἔτρεψαν κανονικὰ τὴν τελευταία τους ἀνοιχτὴ μακρὰ συλλαβὴ σὲ βραχεία¹⁶.

ιγ) Γίνεται νομίζουμε φανερό ἔως ἐδῶ ὅτι αὐτὲς πού ὀνομάζουμε «ἀνωμαλίες» εἶναι μετρημένες στὰ δάχτυλα, ἐνῶ οἱ (κανονικὲς) προσωδιακὲς προσαρμογὲς τῶν μετρικῶν τύπων μὲ ἕκταση ἢ βράχυνση τῆς λήγουσας, πού κι αὐτὲς ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὸ μέτρο καὶ χρειάζονται τὴν κατάλληλη ἐπίταξη λέξεων πού νὰ ἀρχίζουν ἀπὸ φωνῆεν ἢ ἀπλὸ ἢ διπλὸ σύμφωνο, εἶναι πολὺ περισσότερες. Αὐτὲς ὅμως δὲν τίς λογαριάζουμε, δὲν τίς ἐγγράφουμε στὸ ἐνεργητικὸ τοῦ ποιητῆ, γιατί τίς θεωροῦμε κανονικὲς, ἐνῶ καὶ αὐτὲς χρειάζονται τὴν προσοχὴ τοῦ ποιητῆ. Καὶ ἡ στιγμιαία ἀπουσία αὐτῆς τῆς προσοχῆς ἢ ἡ δυσκολία νὰ ἐπιταχθῆ ἢ κατάλληλη λέξη εἶναι πού δημιουργοῦν τὸ χασμωδικὸ μακρὸ καὶ τὸ ψευδομακρό¹⁷, γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν ὁποίων ἐγράψαμε τὸ βιβλίον πού μνημονεύσαμε. Καὶ ἡ ἔλλειψη αὐτῆς τῆς προσοχῆς ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς ἴδιους —καὶ τῆς ἀντίστοιχης συστηματοποίησης καὶ μελέτης τῶν φαινομένων— εἶναι πού βάπτισε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀκατάλληλη γιὰ τὸν ἐξάμετρο, καὶ τὴν ὁμηρικὴ γλῶσσα ὡς «τεχνητὴ» (*Kunst-sprache*).

ιδ) Ἐπιμένουμε στὶς μεγάλες δυνατότητες πού εἶχε ὁ ἐπικός ποιητὴς νὰ σχηματίζη μὲ ἀφάνταστην εὐκολία δακτύλους καὶ σπονδαίους, καὶ ἐλπίζουμε ὅτι αὐτὸ ἔγινε φανερό ἀπὸ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα. Πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅμως ἀκόμα μερικὰ, γιὰ νὰ φανῆ πόσο ἀδικαιολόγητα ὀρθώνουμε μπροστὰ μας ἀνύπαρκτες δυσκολίες:

1) Στοὺς 1000 στίχους τοῦ Ε καὶ Ζ τῆς Ἰλιάδας πού ἀποδελτιώσαμε σχολαστικά, ὑπάρχουν 820 βραχεῖες μονοσύλλαβες λέξεις. Ἀπὸ αὐτὲς, 267 ἔγιναν θέσει μακρὲς στὴν θέση ἐνὸς ποδός, 80 ἐπίσης θέσει μακρὲς, στὴν ἄρση ὅμως ἐνὸς σπονδαίου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες 473 χρησιμοποιήθηκαν ὡς πρῶτο ἢ δεῦτερο βραχὺ τῆς ἄρσης ἐνὸς δακτύλου (313 καὶ 160, ἀντίστοιχα). Γιὰ νὰ γίνουν θέσει μακρὲς αὐτὲς οἱ 267 μονοσύλλαβες λέξεις ἔπρεπε ὁ ποιητὴς νὰ φροντίσῃ νὰ ἀκολουθοῦν λέξεις μὲ ἓνα ἢ δύο ἀρχικὰ σύμφωνα, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἢ βραχεία μονοσύλλαβη λέξη ἦταν ἀνοιχτὴ ἢ κλειστή. Ἀντίθετα, γιὰ τίς 473 μονοσύλλαβες πού ἔπρεπε νὰ μείνουν —καὶ ἔμειναν— βραχεῖες, ὁ ποιητὴς ἐπιτάσσει λέξεις μὲ ἀπλὸ ἀρχικὸ σύμφωνο ἢ φωνῆεν ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν οἱ μονοσύλλαβες αὐτὲς ἦταν ἀνοιχτὲς ἢ κλειστὲς.

2) Οἱ ἀρχικὰ μακρὲς μονοσύλλαβες λέξεις στοὺς ἴδιους στίχους εἶναι 739¹⁸. Ἀπὸ αὐτὲς, 474 βρίσκονται στὴν θέση ἐνὸς ποδός, 265 στὴν ἄρση. Ἀπὸ τίς τελευταῖες αὐτὲς, 137 ἀποτελοῦν τὴν ἄρση ἐνὸς σπονδαίου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες 128

16. Βλ. *Homeric Researches*, σ. 18.

17. Βλ. *Homeric Researches*, κεφ. II, The Final Syllables, σ. 11-23.

18. Στὴν μελέτη μου (σ. 19) σημειώνονται 795, ἀπὸ ἀβλεψία, δηλ. διπλὸν ὑπολογισμὸ τῶν 56 πού γίνονται πρώτη βραχεία συλλαβὴ ἐνὸς δακτύλου.

γίνονται θέσει βραχείες, γιατί ακολουθεί λέξη με αρχικό φωνήεν, σύμφωνα με όσα είπαμε. Αὐτὲς ὅμως μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦν σὰν πρῶτο ἢ δεύτερο στοιχεῖο τῆς δακτυλικῆς ἄρσης (56 καὶ 72 ἀντίστοιχα). Ἐξίζει ὅμως τὸν κόπο νὰ προσέξουμε ὅτι αὐτὲς οἱ 72 μακρὲς συλλαβές, πρὶν νὰ ἀποτελέσουν μὲ τὴν βράχυνσή τους τὸ β' βραχὺ ἑνὸς δακτύλου, συγκροτοῦν μὲ τὶς συλλαβὲς ποὺ προηγοῦνται (-υ) ἔναν θεωρητικὸ κρητικὸν (-υ+-), ὁ ὁποῖος ὅμως ἀποφεύγεται ἐπειδὴ τὸ μακρὸ μονοσύλλαβο εἶναι ἀνοικτὸ καὶ ὁ ποιητὴς ἐπιτάσσει μίαν λέξη μὲ ἀρχικὸ φωνήεν. Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω τὶ θεωρητικὸ φάντασμα ἦταν ὁ κρητικὸς γιὰ τὸν ποιητὴ, ὅταν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τόσες περιπτώσεις ποὺ ἐβράχυνε τὸ τελικὸ ἀνοικτὸ μακρὸ μιᾶς λέξης κρητικοῦ ρυθμοῦ, σὲ ἄλλες 72 (στοὺς 1000 στ.) μπορούσε νὰ μετατρέψῃ σὲ βραχεία μίαν μακρὰ ποὺ σχημάτιζε αὐτὸν τὸν πόδα!

3) Τὰ ἴδια συμβαίνουν καὶ μὲ τὶς δισύλλαβες ἕως πολυσύλλαβες λέξεις, ποὺ ἡ μελέτη καὶ ἐπισκόπησή τους λύει πολλὰ προβλήματα καὶ διαλύει πολλὲς ἀπορίες καὶ ἐπανορθώνει πολλὲς πλάνες¹⁹.

ιε) Μία ἄλλη ἀπόδειξη τῆς εὐκινήσιας καὶ τῆς εὐελιξίας τοῦ ποιητῆ μέσα σ' αὐτὸν τὸν κυκεῶνα τῶν μετρικῶν συνδυασμῶν καὶ τῶν ἐπιτρεπτῶν προσωδιακῶν τροπῶν τῆς τελευταίας συλλαβῆς εἶναι καὶ ἡ ἀρχοντιά μὲ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος, μὲ τὴν ἐκθλιψή, θυσιάζει συχνὰ τὴν τελευταία, βραχεία κυρίως, συλλαβή, γιὰ τὴν ταίριαζε καλύτερα ἐκείνην τὴν στιγμή. Ὅσο μπορῶ νὰ βεβαιώσω, ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι κανένας ἀπὸ ὅσους ἀγωνίσθηκαν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἡ γλώσσα τοῦ Ὀμήρου ἦταν τεχνητὴ δὲν πρόσεξε καθόλου αὐτὸ τὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο δείχνει πολὺ καθαρὰ πόσο λίγο μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῆ αὐτὸς ὁ ἰσχυρισμὸς. Δίνουμε μερικὲς λεπτομέρειες:

1. Τὰ μονοσύλλαβα γε, δέ, κε, με, ῥα, σε, τε (τ', θ') ἐκθλιβονται στοὺς ἴδιους 1000 στίχους ποὺ ἐξετάσαμε, 26, 239, 4, 7, 12, 5 καὶ 16/7 φορές ἀντίστοιχα, μὲ τὴν σειρά ποὺ τὰ παραθέσαμε, (σύνολο 316) ἀπομακρύνοντας ἔτσι τὶς περισσότερες φορές τὴν χασμωδία ἢ συμβάλλοντες στὴν τροπὴ μιᾶς προηγούμενης βραχείας συλλαβῆς σὲ θέσει μακρὰν (ἐν δ', κλπ.), θυσιάζοντας ὅμως συγχρόνως τὸ α' ἢ β' βραχὺ μιᾶς δακτυλικῆς ἄρσης.

2. Ἀπὸ τοὺς δισύλλαβους τύπους ἐκθλιβονται αὐτοὶ ποὺ λήγουν σὲ βραχὺ φωνήεν, δηλ. ὁ πυρρίχιος (υυ) καὶ ὁ τροχαϊκὸς (-υ), κυρίως σὲ προθέσεις, ἀλλὰ καὶ σὲ συνδέσμους, ἐπιρρήματα, ὀνοματικούς καὶ ρηματικούς τύπους. Δίνουμε καὶ ἐδῶ τὶς λέξεις καὶ τοὺς ἀντίστοιχους ἀριθμοὺς συχνότητας: α) (υυ): ἀν' 2, ἀπ' 4, ἀφ' 4, δι' 2, ἐπ' 24, ἐφ' 1, κατ' 6, καθ' 8, μετ' 4, παρ' 6, ὑπ' 11, ὑφ' 1, ἴν' (ἐπίρρ.) 1, ἴν' (σύνδ.) 2, ὄτ(ε) 3, ἄμ' 1, ἄρ' 38, ἔτ' 3, μάλ' 5, ὄχ' 2, ποτ(ε) 1, τάχ' 3, κακ' 1, καλ' 1, μέγ' 1, τέ' (τεά) 1, δύ' 1, ἄγ' 2, βάλ' 2, ἔλ' 2, ἔχ' 1,

19. Βλ. *Homeric Researches*, σ. 16-19, Table 11.

τέκ' 2, (Τύποι 32, συχνότητα 146). β) (-υ): ἀμφ' 1, ἀλλ(ὰ) 22, ἠδ' 3, μηδ' 3, οὐδ' 3, οὐτ' 5, ὄφρ' 5, αἰψ' 1, αὐτ' 6, αὐθ' (αὐτε) 1, δεῦρ' 1, δῆθ' 1, ἐνθ' 15, ἴσ' 1, πρόσθ' 3, ὦδ' 1, τόνδ' 1, τῶδ' 2, δῖ' 1, Ζῆν' 1, ἴν' 1, κάλ' 2, λέυκ' 1, παῖδ(α) 1, πτόγμ(α) 1, χεῖρ(α) 2, δύν' 1, δῶχ' (δῶκε) 1, εἴμ' 1, εἰσ(ι) 2, ἐστ' 1, ἦγ' 1, ἦλθ' 1, λείπ' 1, οἶδ(α) 1, στᾶσ(α) 1, στεῦτ(ο) 1, στήτ' 1, τεῦξ' 1. (Τύποι 39, συχ. 99).

3. Περισσότερο ἐνδιαφέρον θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι παρουσιάζουν οἱ τρισύλλαβοι τύποι —μερικοὶ τρισύλλαβοι τύποι—, γιατί ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά βλέπουμε ὅτι ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ καὶ τριβράχειες λέξεις μὲ ἐκθλιψή γιὰ τὴν ἄρση ἐνὸς δακτύλου (υυυ>υυ'), ἐνῶ, ὅπως εἶπαμε ἤδη, ὁ τρίβραχος χρησιμοποιοεῖται σὰν ἀνάπαιστος, μὲ θέσει μακρὰν τὴν τελευταία συλλαβή (ὅπου ὁμως καὶ πάλι οἱ δύο προηγούμενες βραχεῖες συλλαβὲς ἀποτελοῦν τὴν ἄρση τοῦ προηγούμενου δακτύλου). Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ποιητὴς ἐκθλίβει χωρὶς στενοχώρια καὶ δακτυλικοὺς τύπους μετατρέποντάς τους σὲ τροχαϊκοὺς (-υυ>-υ'), διαφεύδοντας ἔτσι ἔμπρακτα τὴν ἀποψη γιὰ τὴν σπανιότητα ἢ τὴν ἔλλειψη δακτύλων. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι ἐκθλίβει ἀρκετὰ συχνὰ καὶ τὸν παλιμβάχχειο (--υ > --'), μετατρέποντάς τον σὲ σπονδεῖον, ἀκέραιον ἢ διχασμένον (δηλ. σὰν ἄρση ἐνὸς προηγούμενου σπονδείου καὶ θέση ἐνὸς ἐπόμενου ποδός). Ὑπάρχει ἀκόμα ἐδῶ ἐκθλιψή αἰ ἀπὸ ἀναπαιστικὸν τύπο καὶ ἐκθλιψή τῆς βραχείας λήγουσας σὲ ἀμφίβραχυν τύπο: α) υυυ/υυ': ἔνεχ' 1, τραχέ(ε) 1, χαλέπ' 1, ἄγετ' 1, βάλετ(ο) 1, ἔβαλ(ε) 1, ἔασ(ε) 1, ἔλαβ' 1, ἔλασ' 1, ἔφαθ' 1, ἴμασ' 1, κέχυτ(ο) 1, μέμον(α) 1, ὄθητ(ο) 1, τέκετ(ο) 2. Τύποι 15, συχνότητα 16. β) -υυ>-υ': ἄλλοτ' 1, αὐτίκ' 3, αὐτόθ' 1, ἐνθάδ' 2, οὔνεκ' 3, πάντοσ' 2, τοῦνεκ' 1, ἄλγε' 2, ἀσπίδ' 1, ἀστέρ(ι) 1, γούνατ' 1, δώματ' 1, ἔγχε' 1, ἴθμαθ' (-τα) 1, πῆματ' 1, πότινι' 1, τεύχε' 6, τοιάδ' 1, χάλκε' 1, ἔβραχ' 1, ἔξαγ' 1, ἦλασ(ε) 1, ἦλυθ(ε) 2, φαίνεθ(-το) 1. Τύποι 24, συχνότητα 37. γ) --υ>--': ἦρω(α) 1, Τεῦθραντ' 1, χρύσει(α) 1, ἄξαντ(ε) 1, δάμνημ(ι), εἰποῦσ(α) 2, ἔλθησ(ι) 2, ἐλθόντ(α) 3, λύσασ(α) 2, φεύγοντ(α) 1, χάζονθ' (-οντο) 1, ὄσαιπ(ο) 1. Τύποι 12, συχνότητα 17. δ) υ-υ>υ-': ἔπειτ' 5, ἔπειθ' (-τα) 1, μάλιστ' 1, ἔγωγ' 1, Ἄρη' 1, λῖνοι(ο) 1, φόβονδ' 1, χιτῶν' 1, ἔδουσ(ι) 1, ἐλοῦσ(α) 1, πεσόντ(ε) 2. Τύποι 11, συχνότητα 16. ε) Προσθέτουμε καὶ τὸν ἀνάπαιστο δύναμ(αι) Ε 475 καὶ τὸν μολοσσοῦ μάρνασθ(αι), ποὺ ἐκθλίβουν τὴν ἀνοιχτὴ (δηλ. βραχεῖα) δίφθογγο αἰ.

4. Ἀπὸ τοὺς τετρασύλλαβους τύπους, ὅσοι ἔχουν στὴν λήγουσα ἀνοιχτὸ βραχὺ φωνῆεν: λίγοι τύποι πρωτοπαιωνικοῦ ρυθμοῦ (-υυυ), ποὺ γίνονται δάκτυλοι, περισσότεροι τριτοπαιωνικοῦ, ποὺ γίνονται ἀνάπαιστοι (υυ-υ>υυ-'), λιγότεροι ἰωνικοῦ ἀπὸ μακρὸ, ποὺ γίνονται παλιμβάχχειοι (--υυ>--υ'), καὶ ἀκόμα λιγότεροι τεταρτοεπιτριτικοῦ ρυθμοῦ, ποὺ γίνονται μολοσσοὶ (---υ>---'), καὶ τέλος ἓνας ἀντίσπαστος ποὺ γίνεταί βακχεῖος (υ--υ>υ--'): α) Τληπόλεμ', ἐξέρυσ(α) 1, ἐσπάσαι(ο) 1, ἠκέσαι(ο) 2: τύποι 4, συχ. 5). β) Ἀκάμαντ' 1, πολέεσσ' 1, πρυλέεσσ' 1, ἀγόρευ(ε) 1, ἀλύουσ(α) 1, ἀπέδωχ' (-κε)

ἀτίταλλ(ε) 1, μαχόμεσθ' 1, μεμῶν(α) 1: τύποι 9, συχν. 9. γ) Παίηον' 1, ἐκρίνα(ο) 1, ἠμείβετ(ο) 3, ὠρέξαθ'(-το) 1: τύποι 4, συχν. 6. δ) αὐδήσασχ'(-κε) 1, ἐκπέρσαντ(α) 1, ἐκπέρσουσ'(ι) 1: τύποι 3, συχν. 3.

5. Ἀκόμα καὶ πολυσύλλαβους τύπους χρησιμοποιεῖ ὁ ἐπικός ποιητὴς ἐκθλιβοντας τὴν τελευταία βραχεία συλλαβή τους, καὶ ὅταν αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν ἀκέραιοι στὸν ἐξάμετρο. Π.χ. ἐμμεῶν(ε) (E 240), ποὺ εἶναι χορίαμβος μὲ μιὰν βραχεία συλλαβή (ἀδώνειος), θὰ μπορούσε πολὺ καλὰ νὰ χρησιμοποιηθῆ κυρίως στὴν δεύτερη θέση ὡς τὴν κατὰ τρίτον τροχαῖο τομῆ, ἢ μετὰ τὴν βουκολικὴ διαίρεση ὡς τὸ τέλος τοῦ στίχου, ποὺ εἶναι οἱ συχνότερες θέσεις αὐτοῦ τοῦ μετρικοῦ τύπου (μὲ 62,5% συχνότητα γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση καὶ 27,5% γιὰ τὴν δεύτερη, μὲ ἓνα 10% γιὰ τὴν πρώτη θέση ὡς τὴν κατὰ δεύτερον τροχαῖο τομῆ, γιὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ 42,8%, 53,6% καὶ 3,6% ἀντίστοιχα γιὰ τὴν Ὀδύσεια), σύμφωνα μὲ τοὺς πίνακες τοῦ O'Neill, Jr., (πίν. 22 τῆς μελέτης του <The Localization of Metrical Word-types in the Greek Hexameter> *Yale Classical Studies* 8, 1942, 103-178), χρησιμοποιήθηκε ὁμοίως μὲ ἐκθλιψὴ ὡς χορίαμβος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ τρεῖς πεντασύλλαβοι τύποι μὲ ἀρχικὴ βραχεία συλλαβή καὶ τὶς ἄλλες τέσσερις σὲ ρυθμὸν πρωτοπαιωνικό (υ-υυυ), θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ αὐτὸ τὸ σχῆμα, ἂν ἔτρεπαν τὸ τελευταῖο βραχὺ σὲ θέσει μακρῶ. Ὁ ποιητὴς ὁμοίως προτίμησε νὰ ἐκθλίψῃ τὸ ἀνοιχτὸ βραχὺ (ἀνετράπετ' Z 64, ἐπεφράσαι' E 665, μαχασόμεθ' Z 84), γιὰ τὴν ἔτσι ἴσως τὸν βόλευε ὁ λόγος ἐκείνην τὴν στιγμὴ ἢ γιὰ τὴν δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιτάξῃ λέξεις ποὺ νὰ ἀρχίζαν ἀπὸ δυὸ σύμφωνα. Παρουσιάζει ὁμοίως ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι ἔχουμε σημειώσει στοὺς πίνακες τοῦ βιβλίου μας (σ. 18) 17 τέτοιους τύπους ποὺ ἔτρεπαν σὲ θέσει μακρῶ τὸ τελικὸ βραχὺ, μαζὶ μὲ 25 ὁμοίους τύπους μὲ τελικὴ μακρὰ συλλαβή (-υυ--). Μὲ τὴν ἐκθλιψὴ τῆς τελευταίας συλλαβῆς, οἱ τρεῖς τύποι ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν χρησιμοποιήθηκαν σὰν β' παίωνες (υ-υυ'), πολὺ συχνοὶ στὸν Ὀμηρὸ, ὅπως δείχνουν οἱ πίνακες τοῦ O'Neill (βλ. παραπ., πίν. 11, σ. 143): 128 τύποι στοὺς 1000 στ. τῆς Ἰλιάδας καὶ 124 στοὺς ἰσάριθμους τῆς Ὀδύσειας: οἱ δικοὶ μας εἶναι 126 ἀπὸ τὸ E-Z βλ. ἔ.ά. σ. 18, οἱ ὅποιοι στὸ μέγιστο ποσοστὸ τους (95,3% στὴν Ἰλιάδα καὶ 95,6% στὴν Ὀδύσεια, O'Neill, ἔ.ά.) τοποθετοῦνται ὕστερα ἀπὸ τὴν κατὰ τρίτον τροχαῖο τομῆ (ὡς τὴν βουκολικὴ διαίρεση).

6. Ὡς πρὸς τὸν γραμματικὰ ἐξασύλλαβον καὶ μετρικὰ διδάκτυλον τύπο ἐξαπολοῖατο (Z60), καὶ αὐτὸς ἔπαθε ἐκθλιψὴ, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ τοποθετηθῆ ὕστερα ἀπὸ τὸν πρῶτο πόδα καὶ νὰ φτάσῃ ὡς τὴν κατὰ τρίτον τροχαῖο τομῆ (ἡλίου ἐξαπολοῖατ'). Εἶναι φανερὸ ὅτι μὲ τὴν διατήρησιν τῆς τελευταίας συλλαβῆς ἢ στιχουργία δυσκολευόταν, γιὰ τὴν ἢ λέξη θὰ ἔφτανε στὸ τέλος τοῦ 3. ποδός, σὲ μιὰν διαίρεση ποὺ ἀπαγορεύεται αὐστηρά²⁰. Ἀρκετὰ αὐστηρὸ ὁμοίως εἶναι καὶ τὸ

20. Γιὰ τὴν διαίρεση αὐτὴν βλ. *Homeric Researches*, σ. 103, σημ. 25. Πρέπει νὰ

ζεῦγμα τῆς δεύτερης δακτυλικῆς διαίρεσης. Ὁ O'Neill (πίν. 28, σ. 149) περιλαμβάνει τὸν μετρικὸ αὐτὸν τύπο στοὺς σπάνιους, μὲ μὴδὲν συχνότητα γιὰ τὴν πρώτη θέση στὸν Ὅμηρο, Ἡσίοδο, Ἀπολλώνιο καὶ Θεόκριτο, καὶ μόνο μιὰν περίπτωση στὸν Ἄρατο, ἐνῶ ἀντίθετα σημειώνει μιὰν περίπτωση στὴν Ἰλιάδα, δυὸ στὴν Ὀδύσεια, μιὰν στὸν Ἡσίοδο καὶ δυὸ στὸν Θεόκριτο (γιὰ 1000 στίχους ἀπὸ κάθε ἔπος καὶ ποιητὴν), ὕστερα ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀπαγορευμένη αὐτὴν διαίρεση, δηλ. ὕστερα ἀπὸ τὸν τρίτο πόδα.

ἰς') Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη —καὶ μεγάλη— κατηγορία μετρικῶν τύπων, ποὺ ταιριάζουν πολὺ καλὰ στὸν ἐξάμετρο, ὑφίστανται ὅμως φωνητικὴν ἀλλοίωση ἢ προσαρμογή, γιὰ νὰ ταιριάσουν στὴν μετρικὴ φράση ποὺ δημιουργεῖ ἐκείνην τὴν στιγμὴ ὁ ποιητής, ἐνῶ δὲν θὰ ταίριαζαν ἐνδεχομένως μὲ τὴν ἀρχικὴ —κοινὴ— τους μορφή. Πρόκειται γιὰ μιὰν ἄλλη μορφή οἰκονομίας, ποὺ δὲν ξέρω πόσο ἔχει μελετηθῆ καὶ ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχη σχέση μὲ «ἀλλοιώσεις» ἀλλὰ μὲ φωνητικὲς δυνατότητες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Δίνουμε καὶ ἐδῶ τοὺς τύπους ἀπὸ τοὺς 1000 στ. τοῦ E-Z:

1) Ἄρες Ἄρες (E31, 455, -υ-υ-), ὅπου θὰ ἦταν ἀνεξήγητη αὐτὴ ἡ ἀνατροπὴ τῆς προσωδίας τοῦ α ἀπὸ μακρὸ σὲ βραχὺ στὴν ἴδια λέξη καὶ στὸν ἴδιο τύπο (κλητικὴ), σὲ ἀπόσταση μιᾶς συλλαβῆς, ἂν δὲν μπορούσαμε νὰ ἐπικαλεσθοῦμε τὸ F ὕστερα ἀπὸ τὸ ρ². Ἔχουμε ἐπίσης Ἄρηα (289, υ-υ), Ἄρης (363, 385, υ-), ἀλλὰ καὶ Ἄρηα (827, --υ), Ἄρηι (841, --υ)· γούνων (Z 45), γούνασι (E 370, 408), γούνατ' (E 176), μαζὶ μὲ τοὺς τύπους γουνός-γούνατος, γούνα-γούνατα, γούνεσσι(ν)-γούνασιν, μὲ μόνον παράλληλο τὸν δίβραχυν τύπο γόνυ. Δὲν ὑπάρχουν τύποι δορός, δορί, δόρατα —ὑπάρχει μόνο δόρυ (7 φορές)—, πιδὲ συχνοὶ ὅμως εἶναι οἱ τύποι δουρί (11 φορές), δοῦρα-δούρατ'(α), δουρός, δούρατι, δοῦρε, δούρατα, δούρων, δούρεσσι. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ (ο)υ καὶ στίς δυὸ αὐτὲς λέξεις, χάρη στοὺς τύπους γουνός, δουρός κλπ., ὀδηγεῖ στὴν παρουσία τοῦ F καὶ τὴν ἀντίστοιχη διευκόλυνση τοῦ ποιητῆ νὰ κινῆται ἀπὸ τὸν ἕναν τύπο στὸν ἄλλο χωρὶς γλωσσικοὺς βιασμούς²², ἐνῶ οἱ τύποι μὲ -ατ- δείχνουν παράλληλες ἀναλογικὲς ἐπιδράσεις: δύο E 303, 572, δύ' 272, δύω 10, 159, 519, 554, δοιοῖσιν 206, δοιαὶ 728 καὶ αὐτὰ μὲ F, φάος (υυ) E 120 καὶ φόως (υ-) Z 6, μὲ μετρικὴ διέκταση ἀπὸ τὸν τύπο φῶς, ἐπίσης μὲ F (παμφυλ. φάφος, Φαυσιάδης Λ 588, φαῦσις, φαύσκω, φαυσίμβροτος). Ἡ πολυτυπία τοῦ πολὺς-πουλὺς, πολλές, πολλός.

σημειώσουμε ὅμως ὅτι τὸ ζεῦγμα τῆς κατὰ τέταρτον τροχαῖο τομῆς (Hermann) παρουσιάζει ἐπίσης μερικὲς ἀποκλίσεις σύμφωνα μὲ τοὺς πίνακες τοῦ O'Neill, σ. 140-149, γιὰ τοὺς μετρικοὺς τύπους ποὺ τελειώνουν σὲ -υ, δηλ. -υ, υ-υ, --υ, υυ-υ, ---υ, -υυ-υ, υ--υ, υ-υυ-υ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνο οἱ τέσσερις πρῶτοι παρουσιάζουν κάποια μικρὰ ποσοστά.

21. Πρβ. τοὺς λεσβιακοὺς τύπους ἀρείως, Ἄρευα, γεν. Ἄρευς, κ.ἄ. Lobel-Page, *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*, 300, 316 καὶ *Homeric Researches*, σ. 96.

22. Βλ. H. Frisk, *GEW*, στίς λλ. γόνυ, δόρυ.

πολλή κλπ. ἔχει σημαντικές ὁμοιότητες με τὸ γόνυ καὶ δόρυ —ἐκτὸς ἀπὸ τὸν διπλασιασμό τοῦ θεματικοῦ συμφώνου—, καὶ ἓνα ὑποθετικὸ *F* θὰ ἦταν εὐλογο, ὅπως καὶ σ' ἐκεῖνα (βλ. H. Frisk, *GEW* 321, 411). Ὁ W. Schulze τὸ εἶχε προτείνει (*Quaest. ep.* 82), ἀπέσυρε ὅμως τὴν πρόταση ἀργότερα²³. Προσωπικὰ νομίζω ὅτι ἡ πολυτυπία ὀφείλεται ὄχι σὲ δυσκολίες ἀλλὰ σὲ δυνατότητες ποῦ πρόσφερε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἐφόσον θεωροῦμε ὁμαλὴν καὶ κανονικὴ τὴν κίνηση ἀπὸ τὸν τύπο *πολὺς-πολέες* πρὸς τοὺς *πολλὸς -ἡ -όν*, ἐπάνω στοὺς ὁποίους τὸ *ποὺλὺς* βρίσκει ἱκανοποιητικὴν στήριξη. Στους 1000 στ. ποῦ ἐξετάσαμε βρίσκουμε *πολὺν* E 334, *πολέες* 94, *πολέων* 691, *πολέεσσ* '(ι) 546, *πολέας* 804, *πολέος* 597, *πολὸ* 201, 378, Z 91, *πολλοὶ* 383, 624, *πολλῶν* 176, *πολλὰ* E 92, 175, 197, 358, 481, 528, 619, Z 47, *πολλὰ* (ἐπίρρ. Z 2), *πολλὸν* (ἐπίρρ. 636), *ποὺλὺν* (θηλ. 776)²⁴. Στὸ *αἰεὶ* (873), *αἰέν* (605, 701, 876), τὸ κυπρ. *αιFei* ἀποτελεῖ τὴν μαρτυρία ποῦ χρειαζόμαστε γιὰ τὴν παρουσία τοῦ *F*²⁵.

2. Ἀπὸ τοὺς τρισύλλαβους τύπους ἀναπαιστικοῦ ρυθμοῦ, ὁ ὁποῖος ταιριάζει πολὺ καλὰ στὸν ἐξάμετρο (ἄρση τοῦ προηγούμενου δακτύλου καὶ θέση τοῦ ἐπόμενου ποδός —148 τύποι στοὺς 1000 στ. ποῦ ἐξετάσαμε)²⁶, ὁ μόνος ποῦ παρουσιάζει φωνητικὴν τροπὴ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθῆ σὰν βακχεῖος (υ --) εἶναι ὁ ἐρύσσης E 110, καὶ ἐρύσσατο (υ-υυ, 344) ἀπέναντι στὸν ἔρυτο (E 23, υ-υ) καὶ τὰ ἔρυσαν 573, ἐξερύσαι 666, ἐρύσσα(α) 836), ποῦ ἔχουν τὸ υ βραχύ. Οἱ τύποι τοῦ ἐρύω με διπλὸ καὶ ἀπλὸ σ καθὼς καὶ ἐκεῖνοι με *ει* στὴν ἀρχὴ τῶν παρελθοντικῶν χρόνων εἶναι πολλοὶ καὶ πρέπει νὰ ὀφείλωνται σὲ φωνητικούς καὶ ἀναλογικούς λόγους τόσο ἐξαιτίας τοῦ πιθανοῦ *F* (*εἶρ-* ἀπὸ πιθανὸ *έFερ-*), ὅσο καὶ ἐξαιτίας τῆς ἰσχυρῆς ἀναλογικῆς ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσα στοὺς ρηματικούς τύπους (πρβ. ἔσσομαι κλπ.). Ἡ διπλὴ προσωδία τοῦ υ (μακρό, βραχύ) σὲ πολλοὺς τύπους ἴσως ἀποτελεῖ μιὰν ἔνδειξη ὅτι οἱ τύποι με διπλὸ σσ ἀποτελοῦν ἀπλῶς μιὰν πιὸ βέβαιη δήλωση τοῦ μακροῦ ἀπὸ μεταγενέστερους γραμματικούς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ρόλο ποῦ παίζει τὸ *F* στὴν ἔκταση ἢ ὄχι τῶν ἐσωτερικῶν συλλαβῶν²⁷.

3. Ἀπὸ τοὺς ἀμφιβράχεις τύπους, ποῦ χρησιμοποιοῦνται εὐρύτατα ἀπὸ τὸν

23. Στὰ *Kleine Schriften*, Göttingen 1933, σ. 75 (σύμφωνα με τὴν πληροφορία τοῦ Schwyzer, *GrGr.*, II, 265).

24. Οἱ τύποι *ποὺλὺς* (θ 109), *ποὺλὺν* (θηλ., E 776) καὶ *ποὺλὸ* (τ 387) εἶναι οἱ μόνοι με *ου*.

25. Τὸ *αἰεὶ* βρίσκεται μόνο τρεῖς φορές (ο 379, M 211, Ψ 648), τὸ *αἰεὶ* 155 καὶ τὸ *αἰέν* 72.

26. 266 γιὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ 244 γιὰ τὴν Ὀδύσσεια δίνει ὁ πίνακας 7 (σ. 141) τοῦ O'Neill, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶπαμε καὶ πρωτότερα (σημ. 15), περιλαμβάνει καὶ τοὺς τριβράχεις τύπους ποῦ χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἀνάπαιστοι. Ἔτσι καὶ στοὺς δικούς μας 1000 στ. τοῦ E-Z 1-91 οἱ 148 ἀνάπαιστοι μαζί με τοὺς 121 τριβράχεις ποῦ χρησιμοποιήθηκαν σὰν ἀνάπαιστοι μᾶς δίνουν 269.

27. Ὁ Schulze, *Quaest. ep.* 325 κ.ε. προσπαθεῖ νὰ ξεχωρίσῃ τὸ *Fερν-* ἀπὸ τὸ *Fρν-* με διάφορα ἐπιχειρήματα (σημασία, *F*, διαφορὲς στὴν κλίση), δέχεται ὅμως τὴν παρουσία ἀρχικοῦ *F* στὸ *Fερύω*, γιὰτὶ, ὅπως λέει (σ. 326) «*plurima vestigia flexione homerica inveniuntur*». Οἱ τύποι με *σσ* δείχνουν τὴν παρουσία τοῦ *F* στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λέξης (= υ).

ποιητῆ (υ-υ, 112 τύποι στους 1000 στ. πού ἐξετάσαμε)²⁸, ἔχουμε προσωδιακὴ μεταβολὴ μόνο στὸν τύπο *λείουσι* (782), πού μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὁ παλιμβάκχειος τοῦ τύπου *λείουσι* (Σ 585), μεῖς ἐπίσης τύπους *λέοντα* (E 136, 476), *λέοντε* E 554, παράλληλα πρὸς τοὺς ὁμοίους τύπους *λέοντας*, *λέοντι*, *λέονθ'(-τε)*, *λέοντες*, *λέοντας*, ἀλλὰ καὶ *λέοντων*, *λέων*, *λέοντ'(α)*, *λέονθ'(-τα)* σὲ πολλὲς ἀναφορές. Δὲν ξέρω πόσο ἀσφαλῆς εἶναι ἡ ἀνάγνωση *ge-wo-ri* τῆς γραμμικῆς β' καὶ ἡ μεταγραφή του σὲ *λέ-φο-ρι*, ὀργανικὴν τοῦ *λέων*, εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι στὰ ἀρχαῖα γερμανικά ὁ τύπος ἦταν *lewō*, σήμερα *Löwe*, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ ρωσικὸν *lev*, λιθουαν. *levus*²⁹. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ ἐπίσης ἀμφίβραχος τύπος *κυκῶντι* ἔγινε τρίτος παῖωνας (υυ-υ, *κυκῶντι*), μεῖς διέκταση τοῦ *ω*, ὅπως στὸ *φῶως*. Ἡ διέκταση φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα μουσικὸ —ἄχι γραμματικὸ— φαινόμενο μεγαλύτερης ἔκτασης ἑνὸς μακροῦ φωνήεντος, πιθανῶς μεῖς τὸ τραγούδι³⁰.

4. Ἀπὸ τίς τετρασύλλαβες λέξεις ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ βραχύ, *ἀπ' ἐλάσσο-νος*, οἱ 1000 στίχοι πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἔχουν χρησιμοποιήσει μόνο εἴκοσι ἓναν τύπους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνο οἱ 13 ταίριαζαν στὸν ἐξάμετρο μεῖς τὴν προσωδιακὴ τους μορφή, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι βράχυναν τὴν τελευταία ἀνοιχτὴ μακρὰ συλλαβὴ (υυ-->υυ-υ). Μεῖς φωνητικὴ ἔκταση τοῦ δεύτερου βραχέος βρῖσκουμε μόνο τὸ *φιλομειδῆς* (E 375), πού ὀφείλει τὸν διπλασιασμὸ τοῦ *μ* στὴν δασεία φύση τῶν ὑγρῶν καὶ ἔνρινων συμφῶνων (*ρῆ*, *λῆ*, *μῆ*, *νῆ*).

5. Ἀπὸ τίς πολυσύλλαβες λέξεις, δηλ. κυρίως τίς πεντασύλλαβες, μερικὲς δὲν παρουσιάζουν προβλήματα (E 34 *ἀλεώμεθα*, ἀλλὰ 444 *ἀλεάμενος*, παράλληλα πρὸς τοὺς συχνούς *ἠλεύατο*, *ἀλεύατο*, *ἀλεύαντο*, *ἄλευαι*, *ἀλεύασθαι*, *ὑπαλενάμενος*, *ἀλενάμενος*, καὶ τοὺς *ἀλέοντο*, *ἀλέηται*, *ἀλείαιτο*, *ἀλέησθε*, *ἀλέασθαι*, *ὑπεξαλέασθαι*), οἱ ὅποιοι ὑπογραμμίζουν τὴν παρουσία ἢ ἀπουσία τοῦ *F* καὶ τίς συνέπειές της. Δυσκολότερη εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ *ἀκηχημένη* (E 364) ἀπέναντι στὸ *ἀκαχημένος* (E 24) —πρβ. *ἀκάχημαι*, *ἀκαχημένος*—, στοὺς ὁποίους ἡ ἔκτασις καὶ ἡ τροπὴ τοῦ *a>η* μοιάζει μεῖς τοῦ *ὄλ-ωλα* (<*ὄλ-ολ*) στὸν λεγόμενον ἀττικὸν ἀναδιπλασιασμὸ (*ἀρ-ηρώς* κλπ.), ἐνῶ ἡ ἀπουσία της πρέπει νὰ ὑπαχθῆ στὴν ἐξίσου προσωδιακὰ κανονικὴν παρουσία ἢ ἀπουσία τῆς συλλαβικῆς καὶ χρονικῆς αὔξησις καὶ ἀναδιπλασιασμοῦ, στὴν παρουσία ἢ ἀπουσία τοῦ *η* καὶ *ω* στὴν

28. Βλ. *Homeric Researches*, σ. 17. Ὁ O'Neill (πίν. 9, σ. 142) δίνει 95 τύπους γιὰ 1000 στ. τῆς *Ἰλιάδος* καὶ 85 γιὰ ἰσάριθμους τῆς *Ὀδύσσειας*, καὶ θεωρεῖ (σ. 120) τὸν τύπο αὐτὸν δύσκολο γιὰ τὸν ἐξάμετρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ στίχου, ὅπου λογαριάζεται σὰν βακχειῶς (υ-). Ἡ δυσκολία πού ἐπικαλεῖται ὁ O'Neill ὀφείλεται κυρίως στὸ ζεῦγμα τοῦ τέταρτου τροχαίου (Hermann). Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅμως ὅτι στοὺς ἴδιους περίπου ἀριθμοὺς κινεῖνται καὶ οἱ τύποι --υ (*Ἰλ.* 119, *Ὀδ.* 158) καὶ υυ-υ (167 *Ἰλ.*, 136 *Ὀδ.*). Γιὰ πιθανὴν ἀβλεψία στὴν Γραμματικὴ τοῦ Chartraine (σ. 94) βλ. παρακάτω (§ κ, 2).

29. Βλ. Frisk, *GEW*, 2, 113.

30. Βλ. τὸ κεφ. V La διέκτασις «distension» τῆς Grammaire homérique τοῦ Chartraine, σ. 74-83 καὶ τὸ κεφ. VIII Metrical Lengthening τῶν *Homeric Researches*, σ. 73-85.

υποτακτική (E29 *ὀρίνθη*, 76 *ἔλε*, 213 *εἰ δὲ καὶ νοστήσω καὶ ἐσόψομαι*, 469 *ἀλλ' ἄγετε σαώσομεν* κλπ.)³¹.

ιζ) Θὰ ἤθελα νὰ ἐλπίζω ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἐπικός ποιητὴς δὲν δοκίμαζε καμιάν δυσκολία στὴν χρῆση τῆς ἐπικῆς γλώσσας γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν δακτύλων καὶ τῶν σπονδείων, χάρη στοὺς νόμους τῆς προσωδίας τῆς τελευταίας συλλαβῆς, τῆς ἐκθλιψῆς, τῆς ἐπίδρασης τοῦ *F*, τῆς προαιρετικῆς χρήσης τῆς αὔξεσης καὶ τοῦ ἀναδιπλασιασμοῦ καὶ τῆς ἔκτασης τοῦ *ε* καὶ *ο* (ἀλλὰ καὶ τοῦ *α*, *ι*, *υ*), χωρὶς νὰ βρίσκεται στὴν ἀνάγκη νὰ βιάζῃ τὴν γλώσσα. Ἐλπίζω ἐπίσης ὅτι εἶναι σωστοὶ οἱ ὑπολογισμοὶ μου ὅτι μὲ τοὺς συνδυασμοὺς τῶν μονοσύλλαβων ἕως τετρασύλλαβων μετρικῶν τύπων, μὲ τὶς ἐκθλίψεις κλπ. δημιουργοῦνταν 65 εὐνοϊκὲς περιπτώσεις σχηματισμοῦ δακτύλων καὶ σπονδείων, οἱ ὁποῖες βέβαια κάθε ἄλλο παρὰ ἀνεπαρκεῖς μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν. Τὸ ὅτι συναντοῦμε καὶ μερικοὺς γραμματικοὺς τύπους οἱ ὁποῖοι μᾶς δημιουργοῦν ἀπορίες, αὐτὸ δὲν εἶναι κατὰ τὴν γνώμη μου ἰδιαίτερα προβληματικό. Οἱ τύποι αὐτοὶ εἶναι ἐλάχιστοι καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς γλωσσικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς εἶναι καὶ ἀποσπασματικὲς καὶ περιορισμένες. Ὅπως εἶπαμε, δὲν ἔχουμε ξεκαθαρίσει ἀκόμα τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιζε τὸ δίγαμμα, καὶ δὲν ξέρομε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἀοιδὸς θεράπευε τὴν χασμωδία ἢ ἔκαμνε θέσει μακρὸ ἕνα βραχὺ φωνῆεν στὴν λήγουσα ἢ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λέξης. Πολλὲς περίπλοκες θεωρίες ἔχουν ὑφανθῆ γύρω ἀπὸ προβλήματα ποὺ ἡ λύση τους μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλούστερη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ νομίζουμε σήμερα. Σὲ σύντομο παράρτημα θὰ συζητήσουμε μερικὲς ἀπόψεις ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τῆς ὁμηρικῆς γραμματικῆς τοῦ P. Chantraine, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ αὐτὸ τὸ θέμα καὶ μνημονεύεται εὐνοϊκὰ ἀπὸ τὸν κ. Κακριδῆ.

Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ τονίσουμε ἀκόμη ὅτι ἡ ἀριθμητικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἄνεση καὶ τὴν στενότητα, στὴν εὐκολία καὶ τὴν δυσκολία, στὴν ἐλαστικότητα καὶ τὴν ἀλυγισιά, στὴν σπάταλη διάθεση τῶν προσαρμοσίμων μετρικῶν τύπων καὶ τὶς δῆθεν «ἀλλοιώσεις» γιὰ νὰ ἐξοικονομηθοῦν οἱ δῆθεν δυσκολίες, εἶναι τόσο δυσανάλογα εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση, σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τῶν 1000 στίχων ποὺ ἐξετάσαμε καὶ τοὺς στατιστικὸς πίνακες τοῦ O'Neill, Jr., ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑποστηριχθῆ σοβαρὰ ὁποιαδήποτε γλωσσικὴ ἢ μετρικὴ δυσκολία τοῦ ἐπικοῦ ποιητῆ, τοῦ ὁποιοῦδήποτε ποιητῆ. Οἱ ἴδιες σχέσεις ἰσχύουν καὶ γιὰ τὰ ἄλλα μέτρα, γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ προσωδιακοὶ-μετρικοὶ κανόνες ποὺ χρειάζονταν ἦταν διαφορετικοί, καὶ οἱ γλωσσικὲς ἀνάγκες ἐπομένως διαφορετικὲς.

ιη) Ὅσο γιὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ «*ἰαμβεῖον*», ὅτι εἶναι «*μάλιστα λεκτικὸν τῶν μέτρων· σημεῖον δὲ τούτου· πλεῖστα γὰρ ἰαμβεῖα λέγομεν ἐν*

31. Βλ. καὶ J. van Leeuwen, *Enchiridium Dictionis Epicae*, 1892, σ. 122, 135.

τῇ διαλέκτῳ [= στὴν συνομιλία] τῇ πρὸς ἀλλήλους, ἐξάμετρα δὲ ὀλιγάκις καὶ ἐκβαίνοντες τῆς λεκτικῆς ἁρμονίας» (*Περὶ Ποιητ.* 1449α 19 κ.έ.), ποὺ τὴν ἐπικαλεῖται ὁ κ. Κακριδῆς (σ. 99), αὐτὴ λέει ἀπλῶς ὅτι τὸ ἱαμβεῖο, δηλ. ὁ ἱαμβικός ρυθμός, εἶναι συχνότερος ἀπὸ τὸν δακτυλικό, ὅχι ὅμως καὶ ὅτι ὁ δευτέρος εἶναι δύσκολος ἢ δυσκολότερος ἢ λιγότερο κατάλληλος ἢ ἀκατάλληλος γιὰ τὴν ἐπικὴ ποίηση. Καὶ ὁ μόνος λόγος τὸν ὁποῖο ἐπικαλεῖται ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὅτι «ἐκβαίνομεν τῆς λεκτικῆς ἁρμονίας», καὶ σ' αὐτὸ πρέπει νὰ μείνουμε. Ἡ σχέση αὐτὴ δηλώνεται καὶ στὰ σχόλια στὸ ἐγχειρίδιο τοῦ Ἡφαιστίωνα (*Scriptores Metrici Graeci*, ed. R. Westphal, τ. 1, Λεῖψια 1886, σ. 82-83): «πολλάκις ἐν πεζῇ φράσει εὐρίσκονται μέτρα, καὶ διὰ τὸν ῥυθμὸν τῆς πεζῆς φράσεως λανθάνουσι... Ὅθεν καὶ παρὰ Δημοσθένει ἔστιν εὑρεῖν μέτρα, ἰάμβους μὲν συνεχῶς οἷον ἄδηλον γάρ ἐστι τοῖς Ὀλυνθίοις ὅτι· ἀλλὰ καὶ ἠρωϊκὸν στίχον οἷον ἄδηλον γάρ ἐστι τὸν γὰρ ἐν Ἀμφίση πόλεμον δι' ὃν εἰς Ἐλάτειαν· ἀλλὰ καὶ ἰωνικὸν ἀπὸ μείζονος παρὰ τῷ αὐτῷ πολλῶν δὲ λόγων καὶ θορύβου γιγνομένου παρ' ἡμῶν».

Ἴσως, ἀκόμα, τὸ ἱαμβικὸ μέτρο ἔχει μιὰν ἐντονότερη καὶ σαφέστερη κινητικότητα μὲ τὴν ἄμεση διαδοχὴ μιᾶς βραχείας καὶ μιᾶς μακρᾶς συλλαβῆς, ποὺ τὸ φέρνει πιὸ κοντὰ πρὸς τὸ ἀνθρώπινο βῆμα, πρὸς τὸ χτύπημα τοῦ ποδιοῦ στὴν μουσικὴ ἐκτέλεση, κλπ., καὶ ποὺ στὸ δακτυλικὸ μέτρο, μὲ τὴν ἀνοδικὴ καὶ μάλιστα σχεδὸν ὑποχωρητικὴ κίνηση (ἀνδρα μοι / ἐννεπε / Μούσα πο/λύτροπον, κλπ.) καὶ τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴν μιὰ θέση στὴν ἄλλη, δὲν συμβαίνει. Ἴσως πρέπει νὰ μελετηθοῦν ἀκόμα καὶ οἱ συνδυασμοὶ τῶν μετρικῶν τύπων οἱ ὁποῖοι μᾶς δίνουν τὰ ἱαμβικὰ καὶ τροχαϊκὰ μέτρα³².

ιβ) Ὡς πρὸς τὴν ἐπίκληση μερικῶν ἀπὸ τὶς τονικές, φωνητικές, μορφολογικές καὶ συντακτικές παραβάσεις τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸν Κάλβο (τῶν ξίφων, τῶν Ἀτηνορίδων, ἄκανθας, ἀποσπάουσι, βροντάουσι, ἐβόουν, μιμήσατε, νὰ ζεστάσωμε), ποὺ καταγράφονται ἀπὸ τὸν κ. Κακριδῆ σὰν ἐνδείξεις παραλληλισμοῦ μὲ τὶς ὀμηρικές, νομίζω ὅτι ἀπὸ σειρὰ μεταπολεμικῶν μελετῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι ἡ ἐπάρκεια τοῦ νεοέλληνα ποιητῆ στὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα ἦταν μᾶλλον περιορισμένη. Ὁ Κάλβος ἔφυγε πολὺ μικρὸς ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο στὸ Λιβόρνο (γεννήθηκε στὰ 1792, ἔφυγε στὰ 1805), μακριὰ ἀπὸ τὴν μητέρα του καὶ τὴν ἄμεση γλωσσικὴ ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος. Μὲ τὴν μεταφύτευσή του σὲ ξενόγλωσσο περιβάλλον δὲν ξέρουμε τί ἑλληνικά, πῶς καὶ πόσα ἔμαθε ἐκεῖ. Τὸ ὅτι ἔκαμε καὶ αὐτὰ ποὺ ἔκαμε εἶναι ἤδη πάρα πολὺ.

Ὁ Γ. Σεφέρης (*Πρόλογος σὲ μιὰ ἔκδοση τῶν Ὀδῶν Κάλβου, Ἡ Λύρα. Ἀλεξάνδρεια 1942, τῶρα Δοκίμους Α', Ἀθήνα 1974*³, 223) παραθέτει τὰ λόγια τοῦ Μαρίνου Σιγούρου, «ποὺ πρέπει νὰ εἶναι καλὰ πληροφορημένος», σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα, «ὅταν στὰ 1813 γνωρίστηκε μὲ τὸν Φώσκοιο στὴ Φλωρεντία (ὁ

32. Βλ. σημ. 4.

Κάλβος) ἤξερε λίγα γαλλικά καί ἑλληνικά, τὰ ἰταλικά ὅμως τὰ εἶχε μάθει στήν ἐντέλεια». Συνεχίζει ὁ Σεφέρης: «Στὰ 1813 ὁ Κάλβος εἶναι εἴκοσι ἐνὸς χρονῶ. Οἱ πρῶτες Ὁδῆς τυπώνονται στὰ 1824· δυὸ χρόνια ἀργότερα οἱ τελευταῖες· ἀλλὰ ἡ γλωσσική τους μορφή ἀλλάζει ἀνεπαίσθητα. Ὡστε ὁ Κάλβος σὲ ἡλικία ἀρκετὰ προχωρημένη καὶ στὸ διάστημα δέκα χρόνων τὸ πολὺ, μαθαίνει τὴ γλώσσα τῶν ποιημάτων του. Ἐκτὸς τοῦ, Ἐπιπέτω κατὰ μέγα μέρος στὴ σχολὴ Κοραΐ». Ἐπιπέτω ἄναφέροντας στὴν συνέχεια ὁ Σεφέρης τὸν χωρισμὸ τῶν γονιῶν τοῦ Κάλβου καὶ τὴν ἀπόσπασή του ἀπὸ τὴν μητέρα του, προσθέτει: «μιά τέτοια ζωὴ (στὴν ξενιτιά, μακριὰ ἀπὸ τὴν μητέρα) δὲν βοηθᾶει βέβαια τὴν γλώσσα πού βλασταίνει μέσα μας».

Ἐπιπέτω Νάσος Βαγενάς, μὲ τὴν σειρά του (Σχόλια στὸν Κάλβο, *Παρνασσὸς* 14, 1972, 453-465), ἐκθέτει πειστικὰ τὶς ἰταλικὲς ἐπιδράσεις στὴν γλώσσα καὶ τὴν ἑκφραση τοῦ Κάλβου, *μιμήσατε > imitate, ἀντίστραπτεν > rifulgeva*, ἰδιαίτερα τὴν ἐπιτάξην τοῦ ἐπιπέτου: *τῆς Ἑλλάδος καλλιτεφάνου, τοὺς κρημινοὺς ὑψηλοὺς κλπ.*³³

κ) Εἶναι νομίζουμε περιττὸ νὰ ἐπεκταθοῦμε περισσότερο. Θὰ προσθέσουμε μόνο μερικὲς σύντομες παρατηρήσεις γιὰ τὸ κεφάλαιο VII τῆς *Grammaire homérique* τοῦ P. Chantraine, πού τὸ μνημονεύει εἰδικὰ ὁ κ. Κακριδῆς, ἐπειδὴ ὑπάρχουν μερικὰ σημεῖα πού χρειάζονται διόρθωση. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἔχει τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο, *L'adaptation des mots au mètre: Les allongements et les abrégements métriques*. Ἐπιπέτω ὑπάρχουν δύο τυπογραφικὰ λάθη ἢ ἀβλεψίες, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν σύγχυση. Ἐπιπέτω Chantraine (σ. 94) λέει ὅτι «φαίνεται (il apparaît) ὅτι ὁ φυσικὸς ρυθμὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας προσαρμοζόταν ἄσχημα στὴν μετρικὴ τοῦ δακτυλικοῦ ἑξαμέτρου». Ἐπιπέτω ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ ἑξαμέτρος δεχόταν (il admettait) ρυθμικὲς συνέχειες συχνὲς στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά (-υυ-υυ--), προσθέτει ὅμως ὅτι «δύο μετρικὰ σχήματα ἀπαγορεύονταν αὐστηρά: τὸ υ-υ καὶ υυυ». Ἐπιπέτω πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιον ὅτι ὁ Chantraine ἤθελε νὰ γράψῃ -υ-, δηλ. κρητικόν, καὶ ὄχι ἀμφίβραχυν (υ-υ). Ἐπιπέτω ἀμφίβραχυν εἶναι ἓνας βολικὸς μετρικὸς τύπος, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε παραπάνω (βλ. § 15, 3 καὶ σημ. 28), καὶ τὸ σοβαρότερον πρόβλημά του ἦταν νὰ μὴν βρεθῆ στὸν τέταρτον τροχαῖον, δηλ. στὸ ζεύγμα τοῦ Hermann. Τὰ παραδείγματα ἄλλωστε πού δίνει ὁ Chantraine (σ. 95, *ἡμέρης πυνθανώμεθα*) περιέχουν κρητικόν.

1. Ἐπιπέτω δευτέρα μετρικὴ μορφή πού ἀπασχολεῖ τὸν Chantraine εἶναι ὁ τρί-

33. Ἐπιπέτω ἄπο αὐτὰ θὰ ἦταν δύσκολον νὰ συμφωνήσῃ κανεὶς μὲ τὴν γενναϊόδωρην ἐκτίμηση τοῦ κ. Κακριδῆ γιὰ τὴν γλώσσα τοῦ Κάλβου στὴν σημ. τῆς σ. 112: «Οἱ ἀτασθαλίαι αὐτῆς δὲν ἔγιναν γιὰτὶ ὁ Κάλβος ἀγνοοῦσε τοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς... Ἄλλος τρόπος νὰ ἐξηγήσῃμε τὴν ἀνωμαλία αὐτὴ δὲν ὑπάρχει παρὰ νὰ δεχτοῦμε πῶς ὁ Κ. πίστευε πῶς ἡ ἰδιότυπη γλώσσα μὲ τὸ νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ γλώσσα τῆς ἀγορᾶς ἐξευγενίζονταν καὶ γίνονταν ἄξια νὰ ὑμνήσῃ τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ Εἰκοσιένα. Νὰ εἶχε ἄδικο;» — Δὲν ἀποκλείεται.

βραχὺς ρυθμὸς (σ. 95), καὶ λέει ὅτι γιὰ νὰ τὸν ἀποφύγουν «les aèdes ont recouru à toute sorte de procédés», παραλείποντας τὴν πιὸ συνηθισμένη ρύθμιση, ποὺ εἶναι ἡ ἑκταση (θέσει μακρὰ) τῆς τελευταίας βραχείας συλλαβῆς, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε (§ θ, σημειώνοντας συγχρόνως ὅτι ἀπέναντι στοὺς 121 τριβράχεις τύπους ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἀνάπαιστοι, μόνο τέσσερις τύποι ἔγιναν δάκτυλοι). Ὅσο γιὰ τὸ *μαχόμεθα* ποὺ ἔγινε *μαχόμεσθα*, γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ μέτρου σύμφωνα μὲ τὸν Chantraine, ἐδῶ εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀναλογία πρὸς τὸ *μάχεσθε* προσδιόρισε ὄχι μόνο τὸν ὀμηρικὸ τύπο ἀλλὰ καὶ τὸν μεταγενέστερο καὶ σύγχρονο νεοελληνικὸ, *καθόμασθε*, *φαινόμασθε*. Ἀσφαλῶς δὲν μπορούμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ ἀναλογικὴ αὐτὴ ἐπέκταση ἦταν ἤδη γνωστὴ στὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ καὶ γλῶσσα, ξέρουμε ὅμως ὅτι, μὲ μερικὲς σύγχρονες ἐπιφυλάξεις, ὁ τύπος αὐτὸς (-*μεσθα*) ἀποδιδόταν ἤδη στὴν δωρικὴ διάλεκτο³⁴.

2. Σημειῶνω τώρα καὶ τὴν δεύτερη πιθανὴ ἀβλεψία, ποὺ ἀφορᾷ τὶς ἀντίσπαστικὲς λέξεις, γιὰ τὶς ὁποῖες λέει (σ. 102) ὅτι αὐτὲς «prouvaient entrer dans le cadre du vers érique sans modification de la quantité». Ἀποκλείεται ἓνας φιλόλογος-γλωσσολόγος σὰν τὸν Chantraine νὰ πείσσει μιὰν τέτοιαν ἄποψη. Τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ δὲν μπορούσε νὰ τοῦ διαφύγει θὰ ἦταν ὅτι ὁ ἀντίσπαστος (υ, - , υ), ἔτσι ὅπως συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν διαδοχὴ ἑνὸς βραχέος, δύο μακρῶν καὶ τοῦ τελικοῦ βραχέος, ἔπρεπε νὰ τακτοποιήσῃ πρῶτα τὴν πρώτη του βραχεία συλλαβὴ σὰν δεύτερο βραχὺ τῆς ἄρσης ἑνὸς δακτύλου, τὰ δύο μακρὰ σὰν ἀναγκαστικὰ συνεχόμενον σπονδεῖο, καὶ νὰ ἐκτείνῃ ὑποχρεωτικὰ σὰν θέσει μακρὰν τὴν τελευταία βραχεία συλλαβὴ, γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὴ ἐπίσης ἀναγκαστικὰ ἡ θέση τοῦ ἐπόμενου ποδὸς (δακτύλου ἢ σπονδαίου), ὅπως γίνεται συνήθως μέσα στὸν ὀμηρικὸ στίχο (24 περιπτώσεις στοὺς 1000 στ. τοῦ E-Z ποὺ ἀποδελτιώσαμε). Ὁ ἀντίσπαστος δηλ. πρέπει νὰ μετατραπῇ σὲ πρῶτον ἐπίτριτο (υ - - υ), γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἐνταχθῇ στὸν ἐξάμετρο. Προσθέτουμε ὅτι γι' αὐτὸν τὸν λόγο θεωροῦμε τὸν μετρικὸ αὐτὸν τύπο σὰν ἓναν ἀπὸ τοὺς δύσκολους τύπους (βλ. *Homeric Researches*, κεφ. IV, Difficult Metrical Types) γιὰ τὸν ἐξάμετρο.

Μὲ αὐτὴν μόνο τὴν ἐπισήμανση θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ μὲ βεβαιότητα ὅτι ξέπεσε ἓνα *ne* πρὶν ἀπὸ τὴν φράση ποὺ παραθέσαμε: «Les mots antispastiques <ne> pouvaient entrer... sans modification». Εἶναι ὅμως πολὺ

34. Βλ. Δημ. Μαυροφρύδου, *Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Σμύρνη 1871, 160 «... -*μεσθα* (ἐπικὸς καὶ δωρικὸς) καὶ -*μασθε* (καθομ. νῦν) προφ. ὡς -*μασθε*, ἤδη παρὰ Δημητρίῳ Ζήνῳ συνήθης π.χ. *Βατραχομωμ.* στ. 11-12 *χαρώμασθε*, *κρυβώμασθε*, ἀλλὰ καὶ -*μεσθε* ὡς παρ' Ἀλεξ. Κομνηνῶ: *δοῦλοι σου πάντα νὰ ἤμεσθε...*). Ὁ Ahrens, *De Dialecto Dorica*, Gött. 1843, 298 κ.ε. ἔχει ἐπιφυλάξεις: «... terminatio -*μεσθα* dorica dicitur a Greg. Cor. p. 180 Theocritum respiciente. Cui (δηλ. στὸν Γρηγόριον τὸν Κορίνθιο) *haud multum fidei tribuendum est*). Προσθέτει παραδείγματα σὲ -*μεθα* ἀπὸ δωρικὰς ἐπιγραφάς, σημειώνει ὅμως καὶ τύπους σὲ -*μεσθα* ἀπὸ τὴν *Λυσιστράτη* (οἱ ὁποῖοι ἐναλλάσσονται μὲ -*μεθα* σὸ ἴδιο ἔργο).

πιθανό ή άποψη για την παράλειψη του ne να είναι μὲν σωστή, νὰ μὴν όφείλεται όμως στὸν λόγο πού μνημονεύσαμε, αλλά σ' εκείνον πού ήταν πολὺ πιὸ βαρὺς για ἓναν μαθητὴ τοῦ Meillet, πού πίστευε στὶς θεωρίες τῶν ἀλλοιώσεων καὶ τῶν προσαρμογῶν. Ἔτσι, τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρει (*Οὐλύμποιο*, Ἄπόλλωνος, *εἰλήλουθα*), καὶ ἡ ἄμεση προσθήκη τῆς φράσης «*mais ces mots pouvaient commodement être employés à certaines places du vers... à condition que la première syllabe se trouve allongée*» (ὕπογραμμίζω), νομίζω ὅτι ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπόφιά μου ὅτι ἡ modification για τὴν ὁποία μιλά ὁ Ch. δὲν ἀφορᾷ τὴν τελευταία βραχεία συλλαβὴ τοῦ ἀντισπάστου ἀλλὰ τὴν πρώτη.

κα) Εἶναι ἀδύνατο νὰ συζητήσουμε χωριστὰ τὴν κάθε περίπτωση «προσαρμογῆς» ὀρισμένων τύπων στὸν ἐξάμετρο, γιατί εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσουμε πού ἔπαιξαν ρόλο φωνητικοὶ λόγοι (F, προαιρετικὴ ἢ ὑποχρεωτικὴ αὔξηση ἢ ἀναδιπλασιασμός, κλπ.), πού ἀναλογικοὶ καὶ πού μόνο μουσικοί³⁵. Εἶναι όμως δύσκολο νὰ μὴν παρατηρήσουμε ὅτι κανένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἔρευνητές —ἐκτὸς ἀπὸ τὸν O'Neill, Jr.— δὲν ἔλαβε ὑπόψη του τὸν ρόλο τῆς τελευταίας συλλαβῆς, τὴν συνηθισμένη δηλ. προσωδιακὴ ἔκταση ἢ βράχυνση τῶν τύπων πού δὲν ταιριάζουν στὸν ἐξάμετρο —οἱ ὅποιοι τύποι εἶναι πάρα πολλοί—, ἐπισημαίνουν όμως οἱ ἴδιοι μὲ ζῆλον τοὺς πάρα πολὺ λίγους τύπους πού μὲ τὶς δικές μας ἀτελέστατες μουσικὲς καὶ ἀρκετὰ ἀτελεῖς καὶ ἑλλιπεῖς γλωσσικὲς γνώσεις «ἀποκλίνουν» ἀπὸ τοὺς κανονικοὺς. Ἄπόκλιση ὅμως ἀπὸ τὸ κανονικὸ εἶναι καὶ ἡ χασμωδικὴ βράχυνση καὶ ἡ θέσει μακρὰ συλλαβὴ καὶ οἱ διαφορὲς προσωδιακὲς συμβάσεις πού τὶς δεχόμαστε ἀνενόχλητα³⁶. Ἴσως ἦρθε ἡ ὥρα νὰ κοιτάξουμε καὶ τὸν ἐξάμετρο σὰν ἓνα μέτρο πού χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα μὲ ἄνεση καὶ εὐκολία ἀπὸ ὄλους τοὺς ποιητές, ὅπως ἔγινε καὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα μέτρα. Εἶναι καιρὸς νὰ συνηθίσουμε στὴν ιδέα ὅτι ἀφοῦ ὅλα τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μέτρα στηρίζονταν στὴν ιδιόρρυθμὴ διαδοχὴ μακρῶν καὶ βραχειῶν συλλαβῶν —ἐπειδὴ καὶ οἱ ἑλληνικὲς λέξεις ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μιὰν ἐπίσης ιδιόρρυθμὴ διαδοχὴ μακρῶν καὶ βραχειῶν συλλαβῶν, τὶς ὁποῖες μὲ ὀρισμένες συμβάσεις μπορούσαν νὰ διαρρυθμίσουν— ὅτι θὰ ἦταν εὐκολο νὰ χρησιμοποιοῦνται κάθε φορὰ οἱ κατάλληλοι τύποι λέξεων πού θὰ ταίριαζαν για τὸ κάθε μέτρο. Αὐτὸ τὸ ἔκαμναν οἱ ποιητές χωρὶς ιδιαίτερες ἀναλύσεις. Τὶς τελευταῖες αὐτὲς τὶς ἔκαμναν οἱ ἀρχαῖοι μετρικοί, οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ ἦταν τόσο ἀμαθεῖς καὶ τόσο ἀπληροφόρητοι, ὥστε ποτὲ δὲν ἄνοιξαν τὰ μάτια τους νὰ προσέξουν —καὶ νὰ μᾶς πληροφορήσουν— ὅτι ὁ

35. Βλ. παραπάνω § ιζ.

36. Εἶναι ἐκπληκτικὸ τὸ τέντωμα τοῦ λόγου καὶ τοῦ τραγουδιοῦ σὲ σύγχρονους κληροῦς τοῦ ἐντυπωσιασμοῦ: «*Κι ἂν τὶς νύχτες δὲν ἄπλωσα / τὴν καρδιά μου για μαξιλλάρι σου*, ὅπου εἶναι φανερό ὅτι ὁ φιλόδοξος στιχουργὸς ἢ τραγουδιστὴς πρόσθεσε δυὸ συλλαβὲς παραπάνω για νὰ κάμῃ ἐντύπωση («για [-] λάρι σου»). Κάτι σαν «για χάρη σου» φαίνεται πὼς τριγύριζε στὸ μυαλό του.

Ἄομηρος δυσκολευόταν νὰ συγκροτήσῃ τοὺς στίχους του ἀπὸ τοὺς μετρικοὺς τύπους τῶν λέξεων ποὺ εἶχε στὴν διάθεσή του καὶ οὔτε νοιάστηκαν νὰ μᾶς ποῦν κάτι γι' αὐτὴν του τὴν αὐθαιρεσία. Καὶ ὁ Πλάτωνας, ποὺ βρῆκε τόσα ψεγάδια στὴν ποίηση τοῦ Ἄομήρου, πῶς δὲν ἔβαλε πρῶτο πρῶτο τὴν γλωσσική του ἀδεξιότητα; Εἶναι δύσκολο νὰ μὴν ἀπορῆ κανεὶς πῶς μποροῦσε νὰ σταθῆ στὰ πόδια τῆς μιᾶς τέτοια θεωρίας. Εἰλικρινά, λυποῦμαι πολὺ ποὺ λύπησα σεβαστοὺς δασκάλους, τὰ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα ἕμως καὶ οἱ ἀριθμοὶ μὲ ὀδήγησαν ἐκεῖ.

Θεσσαλονίκη

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ